

САМОЙЛОВ Олександр Єжиєвич

ПРОБЛЕМНО-ДІАЛОГІЧНЕ ПОЛЕ ПОШУКУ НАУКОВОЇ ІСТИНИ

Oleksandr SAMOYLOV

THE PROBLEM-DIALOGICAL FIELD OF SEARCHING FOR SCIENTIFIC TRUTH

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.02.007>

УДК 159.922.7/8 : 159.955 : 316.6

ВСТУП

«Згідно із Сократом і Платоном, лише у зіткненні різних і, головне, протилежних д у м о к урешті-решт і народжується єдина та виняткова істина. Вони зіштовхуються, “поправляють”, тобто почасти заперечують одна одну, але при цьому пристосовуються й у підсумку породжують істинну “синтезу”»
(Олександр Кожев.
Релігійна філософія Гегеля, 1939)

Для сучасного дослідника було б дуже корисним простежити пройдений кращими представниками науки шлях усвідомлення ними того, чому значення поняття «істина», на різних історичних етапах розвитку науки про пізнання, зазнавало істотних змін і що, на їхню думку, слугувало для цієї зміни необхідною і достатньою підставою.

Наскільки можна висновувати з літературних джерел, при вивченні феномену істини, зусилля мислителів, починаючи із самого початку, були спрямовані на пошук елементів організації мислення, які дозволяли відтворити дійсність такою, якою вона є насправді. До цих елементів відносилися здебільшого принцип, спосіб (метод), закони та засоби організації мислення. Принципу призначалася роль першооснови організації мислення, саме він виконував функцію його вихідного заснов-

ку. Спосіб розглядався як шлях організації мислення, що забезпечував дотримання положень принципу. У випадках багаторазового та систематичного підтвердження адекватності кореспондування способом законів дійсності, він набував статусу методу. Метод поєднував у собі розроблені закони та правила наукової організації мислення, що гарантували істинність сформульованих висновків. Закони виражали загальне та необхідне відношення між двома, або більшою кількістю явищ. Засоби забезпечували реалізацію методу, постаючи у вигляді понять конкретної науки, які використовуються мисленням за психологічні знаряддя його організації.

Наука, щоб не стояти на місці, постійно вимагає безперервного поновлення принципів організації мислення, передусім завдяки принципово новому поєднанню розрізнених хаотичних елементів мислимого в єдине ціле, що відкриває перед ним перспективу розвитку. Нові принципи зумовлюють розширення його функціональних можливостей, що вимагає розробки адекватних способів їх реалізації шляхом подальшого вдосконалення засобів цієї реалізації. Оновлення принципів організації мислення вимагає від наукової спільноти максимального напруження творчих зусиль протягом тривалого часу, що, на жаль, вимірюється навіть століттями. Цьому сприяє консервативність людського мислення, що виявляється у вигляді звичного слідування застарілим принципам його організації, викорис-

тання законів, способів і засобів, прийнятих науковим співтовариством на попередньому історичному періоді розвитку науки, які, на наступному, новітньому етапі не передбачають існування властивостей мислення, отриманих раніше завдяки спостереженням або експериментам і не можуть їх пояснити. Вочевидь слідування застарілим принципам та використання законів, способів і засобів організації мислення, які вже не відповідають викликам нових історичних періодів розвитку науки і культури, характерне для багатьох попередніх століть. Це призводить до виникнення *історично посталих проблем*, спричинених їх зіткненням з новими теоретичними підходами до організації мислимого, кожний з яких, використовуючи власні закони, способи і засоби, однаково переконливо доводить істинність власних висновків. З цього виходить, що *сутнісно ці проблеми* фактично є виключно **теоретичними**.

Хоча переважна частина сучасних дослідників психології мислення прекрасно усвідомлює той факт, що оформлення мислимого відповідно до стійких загальноприйнятих, але застарілих *стандартів*, слідування яким далеко не повною мірою відповідає мислимому, видаючи його поверхневність, спрощеність, або іноді навіть є таким, що призводить до хибного його розуміння, традиційно залишається неготовою до оцінки значущості цієї проблеми і до важливості її розв'язання. Тому, перед передовим загоном дослідників психології когнітивної сфери людини, на кожному історичному періоді її розвитку завжди постає завдання збагатити мислення тієї частини наукового товариства, яка ще не може позбавитися від тяжіння до архаїки, «озброїти» їхнє мислення новими принципами, законами, способами і знаряддям, що дозволить їм здійснювати вихід за рамки обмежувальних розумових конструкцій задля вдалого застосування наукових фактів, які до цього часу залишались поза їхньою увагою.

В наш час значна частина дослідників дотепер остаточно не усвідомила значущість розв'язання **теоретичної проблеми зіткнення**, слідуючи *принципу детермінізму*, тобто не досягнула вагомості принципу причинно-наслідкової організації мислення, слідування якому не може претендувати на універсальність розуміння природи виникнення явищ дійсності та особливостей людської поведінки, і *принципу єдності суперечностей*, до усвідомлення значущості його як такого, що уможливує

розуміннєве розширення горизонтів угледіння достеменної природи явищ та особливостей людської поведінки, діяльності, вчинків. Звісно, що заміна принципу організації мислення вимагала розробки законів, способів і засобів слідування яким забезпечувало б налагодження взаємозалежності між логіко-семантичною, синтаксичною та стилістичною його складовими. Завдяки налагодженню цих відношень, мислення змогло б набути форми, яка максимально наблизилася б його до відповідності вимогам *істинності*. Зауважимо, що кращі представники європейської науки йшли до усвідомлення необхідності розв'язання цієї проблеми протягом століть.

Тим інтелектуалам, які присвятили себе науці, треба зрозуміти, що пошук принципів та розробка законів, способів і засобів розв'язання складних теоретичних проблем, що виникли через зазначені вище причини, саме на часі. Головним у реалізації цього складного шляху є те, що вдала знахідка надасть мисленню змогу-перспективу усвідомлено використовувати, головню задля досягнення якісно вищого рівня організації пізнання, деякі, до сих пір підвладні лише інтуїції, неусвідомлені ефективні знаряддя, що дозволить дослідникові осмислювати явища дійсності цілісно, метасистемно, синергійно, як єдність їх різних сторін.

Ідея чинного дослідження обстоює думку автора стосовно усвідомлення ним неперехідної актуальності поєднання в єдине загальне ціле пов'язаних між собою, а почасти і таких, що суперечать одна одній, методологічно зорієнтованих *психологічних концепцій*, які досліджують прояви пізнавальної активності особистості в умовах відсутності матриці к а т е г о р і й н о оформлених способів пізнання, що організують *розвиток її свідомості*. І все ж існує перспектива надати можливість мисленню особистості розвивати її, покладаючись виключно на саму себе, себто на власні здібності, суб'єктивний досвід, рівень освіченості й на розвинутість формально-логічного апарату, яким вона володіє. Особливість, що властива такому розвитку функціоналів і свідочств свідомості (див. [15; 17]), пов'язуємо з притаманною їй здатністю до *саморозвитку*. Реалізацію буттєво вкоріненого саморозвитку свідомості відносімо до здатності особистості актуалізувати о п е р а ц і й н у складову власного мислення, засновуючись на ідеї античного філософа Хризиппа (Хрисиппа), який, ще в ті часи, аргументував заміну таких

психологічних знарядь мислення, як *операнди* на *оператори*. Це дозволить підняти теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі та відкриє перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній методологічній повноті й довершеності.

Мета дослідження: рефлексивне усистемнення пошуку істини у процесі наукового пізнання. Звідси постає головне завдання: підготувати засади дискурсивного обґрунтування інтуїтивно зрозумілої переваги діалектично виваженого динамічного підходу до дослідження феномену *саморозвитку свідомості* стосовно ж її спроможності відтворювати цей власний саморозвиток цілісно, у повному обсязі та різнобічно, у єдності його крайніх проявів – первісного і завершального, що опонує статичним підходам до його пізнання, який реалізується з використанням *гносеологічно* значущого, логічно коректного способу його вивчення засобами логіки і психологічних знарядь самого мислення. Інакше кажучи, треба запропонувати мисленню ф о р м у, спроможну відтворювати структуру і функції с п о с о б у розв'язання теоретичних проблем, що виникають у разі використання гносеологічно коректного способу розуміння осягнення саморозвитку свідомості у формі антиномічного протистояння між його проявами, а також віднайти розроблені видатними вченими розумові операції, які можуть виконувати функцію з а с о б і в реалізації цього способу і які б відповідали вимогам правил виведення понять, відмінних від тих, що спричиняють виникнення теоретичних проблем.

Методи дослідження. Теорія пізнання базується на тому, що рушійною силою постійного розвитку ковітально здійснюваного науководслідницького процесу є взаємодія трьох факторів – соціального, предметно-логічного та особистісно-психологічного (М.Г. Ярошевський), що спричинює певні історичні ступені розвитку пізнання, які закономірно витікають один з іншого. Апеляцією до історизму означених нами онтологічних картин і світоглядів, які сприяли цьому розвитку завдяки тому, що намагались реалізувати *ідею діалектичної єдності протилежностей* й зумовили вибір нами методів дослідження. Сукупно ці методи надали змогу здійснити аналіз новацій, внесених у реалізацію цієї ідеї видатними вченими різних

епох, витлумачити зміст кожної з них та усвідомити парадоксальну логіку їх смислового наповнення. Усвідомленню цього сприяли цілеспрямовано обрані методи, які уможливили *упредметнення* істотних причин існування і розвитку явищ, теоретичному аргументуванню яких заважає суперечність між звичкою логічного обґрунтування їх існування та онтологічно зафіксованим парадоксальним поясненням цієї локалізованої буттєвості, що недосяжна для логічного осмислення, але така, яка розкриває їх внутрішню суперечність. Ці постулати характерні для позиції сучасної науки. Проте невидимо присутніми у процесі даного дослідження були також й інші методи, які впливали на нижче пропоновані висновки *опосередковано*. Це:

– *історико-генетичний метод*, відповідно до якого вивчення ідей минулого здійснювалось з урахуванням загальної логіки поступу філософської і психологічної думки у певний історичний період розвитку людства;

– *історико-функційний метод*, завдяки якому аналізувалась інтелектуальна спадщина викладених ідей та узагальнень;

– *біографічний метод*, що дозволив виявляти можливі причини та умови формування наукових поглядів на творчому шляху окремих достойників людства;

– *метод систематизації психологічного знання*, відповідно до вимог якого наукові праці, ідеї та висловлювання провідних учених певного історичного періоду посідали відповідне місце в ієрархії здобутків науки про пізнання;

– *метод аналізу історико-психологічних матеріалів і мислєдїяльності видатних учених*, що сприяв відтворенню духу науки певного часу;

– *метод категорійного аналізу*, що рекомендує вивчати пізнання як мислєдїяльність, компонентами якої є конкретні наукові категорійні засоби, які відтворюють різні сторони психічної реальності.

Водночас цілеспрямовано обраними методами, які *безпосередньо* обумовили авторські висновки, були:

1) *діалогічний метод* структурної та функційної організації пізнання, що запропонований Платоном. Саме цей метод, згідно з академіком О.Ф. Лосєвим, набув значущості відносно наступності розташування діалогів Сократа: відтепер читачі могли осягати природу явищ дійсності у їх достеменній суперечливості. Для пояснення механізму такого осяг-

нення Платон, як відомо, розташував діалоги таким чином, щоб поступово просякало те, що закономірність взаємозв'язку одиничного з якимось окремим загальним, поступалась *закономірності його одночасного взаємозв'язку з двома загальними*, яку неможливо обґрунтувати засобами логіки. Уявлення про можливість зв'язку одиничного з двома загальними, від діалогу до діалогу, все з більшою очевидністю починало відповідати поняттю «с у т н і с т ь». Так, напочатку, досліджуючи загальне, Платон трактував його як *сутність у найпростішому її вигляді*, тобто як закон для поодиноких речей. Потім, у процесі вивчення діалогів, *загальне*, поставало вже як складніша структура, розуміння якої виходить із двох принципів: формального (стійка сутність) і смислового (поточна сутність, знання). В наступних діалогах, у яких використовувалися категорії «роду» і «виду», остаточно визначалась і нова категорійна структура *загального*, яка дозволяла розглядати його вже як *сутність*, що транслює перехід від одної протилежності до іншої. Водночас терміну «сутність» не знайшлося місця в понятійному ладі логіки, оскільки воно поєднувало в цільній думці *стільне*, розташоване одночасно в межах і за межами логічних відношень між явищами. Сутність відтворює в мисленні *загальне*, яке поєднує суперечливі особливості глибинних процесів, котрі й визначають існування та розвиток явищ, виходячи з важливості поєднання між собою двох протилежних принципів розуміння їх змісту;

2) *метод Й.Г. Фіхте*, який обґрунтовує діалектичне виведення нового знання безпосередньо з практики діяльності свідомості суб'єкта [25]. Його суть полягає у відтворенні життєпотoku самої свідомості, яка, з погляду автора, зумовлює протипоставлення й одночасно примирення протилежностей. Метод передбачає внесення в теорію пізнання так званих *тріадичних умовиводів* як розумових операцій, структура яких подана у формі антиномічного протистояння, себто як зіткнення двох взаємозаперечувальних одне одному формально-логічних суджень – *тетичного* (від слова «теза») та *антитетичного* (від слова «антитеза»), а їх функція полягає у формотворенні апріорного *синтетичного* судження, яке протистоїть законам і правилам логіки й постає за висновок про їх примирення у розумовій дії. Змістовний зв'язок між тетичним та антитетичним судженнями, який відтворюється шляхом тріадичного умовиводу, вдало

відображається формально за допомогою логіки діалогу двох логік, так званої *діалогіки*, поняття якої і змістовне його наповнення запозичені нами із відомих робіт В.С. Біблера, Г.Я. Буша, і Р.Й. Павільоніса, а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується нами з іменами Ф. Кумпфа, З.Н. Оруджева та А.А. Ткаченка [12];

3) *метод сходження від абстрактного до конкретного* як інтегральний спосіб організації пізнання (О.О. Зінов'єв), що відображає методологічні принципи розумового осягнення природи, суспільства і мислення, головним із яких є *принцип розвитку*, а вирішальним в осмисленні сутності досліджуваного явища – принцип єдності протилежностей. Слідуючи передумовам цього методу, пізнання не обмежується концептуалізацією мислимого і створенням парадигм, а розгортається завдяки так званому *метатеоретичному підходу* до аналізу історично існуючих теорій, що дозволяє мисленню відображати явища дійсності не у формі взаємозаперечливих понять протилежних теорій, а у вигляді єдності полярних проявів дійсності, по-іншому, передавати їх сутність. Назву «метатеоретичний» цьому підходу надав український методолог Анатолій В. Фурман на тій підставі, що він дозволяє організувати пізнання шляхом кількарізкових рефлексій і систематизації філософських та психологічних ідей, а також історично існуючих концепцій і теорій організації пізнання, які окреслюють загальну спрямованість їх розвитку, та оцінити запропоновані ними способи і засоби розв'язання фундаментальної методологічної проблеми здійснення *постнекласично* зорієнтованого пізнання [14; 18]. Цей підхід приводить до упредметнення об'єкта осмислення в межах нової парадигми й до усвідомлення його як такого, що посідає місце в ієрархії інтегрального комплексу теоретичних понять, у разі чого він отримує можливість бути представленим у новій *методологічній оптиці*. Фактично метод сходження від абстрактного до конкретного відображає процес переходу від історично більш ранньої форми мислення до більш пізньої. У процесі цього переходу формальна логіка як історично дочасна і, відповідно, менш досконала форма організації пізнання зберігається у певних межах, за якими поступається місцем досконалішій формі, що відповідає принципам діалектики та вимогам *діалогічної природи мислення*. Використання цього методу відкриває перед

мисленням перспективу збагачення власного змісту ознаками розвитку явища шляхом виявлення зв'язків між протилежними формально-логічними поняттями, які, з позиції реалізації кожного теоретичного погляду окремо, уявляються несуттєвими, нерозумними, а іноді й просто абсурдними. В нашому розумінні такою більш досконалою формою постає **логіка діалогу двох логік**, або **д і а л о г і к а**, яка надає мисленню власні інтелектуальні знаряддя та операції їх виведення, чим дозволяє йому організувати пізнання через обминання суперечностей, що виникають між формально-логічними поняттями різного обсягу та зміст;

4) **метод інтроспекції**, який уможливорює поглиблене вивчення моментів власної розумової активності науковця, причому не з позиції нав'язаної будь якою філософською або психологічною концепцією, а з боку позбавленого тиску обширу методів дослідження мислення на істинність висновків, і тому виключно виходячи з непохитного переконання у принциповій непередаваності суб'єктивного досвіду. Фактично цей метод постає у вигляді вивчення та суб'єктивного опису внутрішнього досвіду людини, набутого через канал самоосмислення нею почуття власного Я з метою осягнення свідомості як його джерела, а також її структури, найпростіших компонентів, функціоналів і всеможливих опосередкованих оприєвнень.

Виклад основного матеріалу дослідження

«Під істиною я розумію не “ансамбль істин, які повинні бути відкриті та прийняті”, але ж, навпаки, ансамбль правил, згідно з якими істина та неправда розмежовані, а також особливі ефекти влади, надані істині.»
(Мартін Гайдетгер. Буття і час, 1929).

Істина як феномен людського пізнання, що виходить з *онтології*, набула можливості існування в *гносеології*, отримавши форму **п о н я т т я**, визначення якого розкриває її функціональне призначення – *бути гарантом відповідності пізнаного тому, чим воно є насправді*. Гносеологія передбачає розробку принципів, методів, законів способів та засобів організації мислення, які забезпечують цю гарантію. В одвічному прагненні людини пізнати істину кожен наступний історичний

період розвитку гносеології пропонує розробку нових форм організації мислення, які забезпечать: а) основні їх положення; б) способи точного встановлення фактів; в) особливості *вираження спільного* між двома чи більшою кількістю явищ, а також г) засоби обґрунтування та доказу істинності тверджень. Як правило, за засновок такої розробки поставав засадничий принцип поєднання розрізнених хаотичних елементів мислимого у єдине ціле. Додержання положень цього нового принципу дозволяло виявляти приховані і ще не відомі спроможності мислення та відкривати невідомі раніше закони, ґрунтуючись на розробленій новій, або, принаймні, на істотно скорегованій старій формі викладу мислимого, що відрізняється від тієї, яка забезпечувала дотримання вимог застарілого принципу. Прикладом може послугувати історія прийняття *принципу розвитку* (єдності протилежностей) як основоположного, замість застарілого принципу детермінізму (причинно-наслідкових зв'язків), яка протягом багатьох століть, відображала зіткнення філософських шкіл і всесвітньо визнаних авторитетів у галузі організації та розвитку методів, що сповідують різні теоретичні підходи.

Як тільки стародавня людина приступила до усвідомленого привласнення правил спілкування, найбільш зручним для нього засобом, що пов'язував окремі розрізнені елементи її думки, стала *природна людська мова*, представлена у вигляді системи словесних знаків, і *мовлення*, що поставало як спосіб практичного використання мови (див. [3; 19]). Але, як з'ясувалося згодом, мова і мовлення, спочатку призначені для усвідомленої організації спілкування. Тому в процесі реалізації цього їхнього призначення вони виявилися дуже зручними засобом і, відповідно, способом формулювання мислимого не тільки задля налагодження спілкування, але також і з метою організації різних напрямків людської діяльності, у тому числі і пізнавальної та суто теоретичної. Умовою їх опрацювання у цьому новому призначенні постала думка про те, що принципи організації мови і мовлення, а також закони і правила їх організації, із самого початку спрямовуючись на налагодження спілкування, *в усіх відносинах і повною мірою* тотожні принципу організації мислення й відтак законам і правилам такої організації. У результаті в процесі багатовікового використання природних мови і мовлення у цих двох її призначення вони перетворилися на звичний продукт та ін-

струмент розумового і духовного розвитку людини.

В наш час для представників гуманітарних наук природна мова, передусім як історично сформований засіб спілкування, і мовлення, щонайперше як спосіб його організації, котрий реалізується за допомогою використання природної мови, як і раніше, *залишаються єдиним, доступним їм знаряддям висловлювання думки*. Саме це дозволяє створювати наукові поняття, формулювати закони наук і проникати в сутність явищ. Використання природної мови здійснюється шляхом розташування слів-знаків у реченнях, оприявнених різними видами мовлення. Це монологічне чи комунікативно-активне мовлення; письмове мовлення, що охоплює можливі недомовки монологічного мовлення; діалогічне або комунікативно-реактивне мовлення та внутрішнє мовлення, яке постає етапом планування зовнішніх його видів. Кожен з видів мовлення організовує мислення, використовуючи власні закони правила організації окремих розрізних елементів мислимого. Так монологічне і письмове мовлення надають елементам мислимого форму понять, що *діють як самостійні й обмежені форми*, а діалогічне мовлення, котре відповідає внутрішній природі мислення, – *форму понять, залежних одне від одного*. Названа залежність виявляється в тому, що у процесі реалізації діалогічного мовлення поняття поєднуються між собою таким чином, що надають *реактивну відповідь у вигляді незгоди з визначенням поняття*, яке спровокувало цю реакцію і розкрило його внутрішню суперечливість. Залежність понять одне від одного, *невимовно* кореспондується такими особливостями діалогічного мовлення, як його *ситуаційність і згорнутість* конкретики мислимого до рівня *заялжених* форм словесного викладу. Значною мірою цьому сприяє слідування мисленням вимогам правил внутрішнього мовлення, *вільного від обтяжливих для мислення граматичних та стилістичних конструкцій*. Використання таких особливостей діалогічного і внутрішнього мовлення дозволяє *індуктору формулювати думку без її мовних обтяжень*, маючи на увазі *багато* що і не замислюючись пошуком конкретної форми викладу мислимого, а *реципієнту* – *розуміти висловлене індуктором з півслова*, не домагаючись пояснення зв'язку між висловлюваннями. У середні віки такий виклад мислимого було позначено вказівкою: «розумному достатньо» (Sapienti sat).

Протягом століть за своєрідний стандарт організації мислення, який реалізує пізнавальну функцію природної мови, розглядалось *монологічне мовлення*. Вважалося, що саме воно монополізує організацію мислення і дозволяє суб'єкту високого рівня її культури в повному обсязі і з достатньою точністю організувати мисленнєву активність і передавати її зміст. Істинність мислимого, яке використовує монологічне мовлення за спосіб його організації, а її закони і мовленнєві звороти – за засоби реалізації цього способу, гарантувалась умовами дотримання *принципу детермінізму* (спричинення) як першооснови цієї організації її засновку і доводилась, використовуючи закони формальної логіки. Згодом, із плином століть, визначалося, що цей принцип висвітлює закономірність причинно-наслідкового зв'язку між поняттями, а закони логіки цілком задовільно пояснюють також природу даного зв'язку, що існує між явищами у процесі їх взаємодії. Це пояснення приймалося за цілком розумне не тільки науковою елітою, але й усіма верстами населення, що і зумовило визнання цього зв'язку законним і таким, що не потребує пояснення, а монологічне мовлення – способом тотального забезпечення однакового світорозуміння, яке традиційно підтверджує законність наявності логічного зв'язку між явищами.

Водночас доведено, що письмове мовлення постає у вигляді окремого епістолярного жанру і є різновидом монологічного мовлення, яке використовує особливості мови і стилю при написанні письмових повідомлень завдяки власній *детальності* і змістовності, що виключає недомовки і перебільшення, піднімаючи статус монологічного мовлення до рівня своєрідного еталону. Формування в окремої особи навичок та розвиток умінь вести монологічне мовлення вимагало спеціального виховання. Починаючи з часів Античності, правила, яких потрібно було для цього дотримуватися, спочатку акумулювала в собі зумисно створена для цього наука *риторика*. Виникнувши у школах софістів, риторика була історично та культурно виправданим продуктом творчості кращих представників епохи Античності у сфері науки філософії про пізнання, а точніше – *своєрідним мистецтвом*, що надавало промові переконливості та значущості через забарвлення послідовного викладу мислимого виразністю та емоційністю. Починаючи з цього історичного часу, *риторика* міцно посідає місце самотнього *нормативу*, що визначав спосіб досягнення істини, закони реалізації якого вимагали

доступного аудиторії естетично забарвленого вираження відношень між явищами, засобами здійснення якого стали *риторичні прийоми*. Предметом риторики було вербальне мислення. Сфера її інтересів головним чином поширювалася на розробку принципів зрозумілого та аргументованого викладу думки, метою якої була адаптація аргументації до різних ситуацій та аудиторій, для чого використовувалася маніпуляція мовними жанрами, а також стильовими і структурними особливостями мовлення. Для цього, формулюючи варіативні мовленнєві висловлювання, риторика рекомендувала збагачувати суворе дотримання причинно-наслідкового викладу змісту мислимого його красою та химерністю. За спосіб викладу мислимого, вона використовувала монологічне мовлення, а в ролі психологічного інструментарію досягнення її виразності – риторичні прийоми – мовні засоби, які підпорядковуються стилістичним і граматичним правилам. До найбільш уживаних її прийомів слушно віднести риторичні звернення, питання, вигуки чи просто замовчування.

Однак, як прояснилося згодом, прагнення надати монологічному викладу мислимого витонченість і красу іноді оберталося неусвідомленим порушенням дотримання мисленням вимог принципу детермінізму. На перший погляд, деякі з цих порушень цілком задовільно пояснювалися труднощами розподілу уваги за наявності бажання одночасно забезпечувати красу викладу мислимого з обов'язковістю слідування канонам вказаного принципу. Однак при детальному аналізі цих порушень з'ясувалося, що не завжди їх виникнення можна було пояснити особливістю розподілу уваги. Як не парадоксально, виникали вони внаслідок неухильного дотримання мисленням вимог принципу детермінізму, що у перспективі призводило до втрати викладом мислимого предметності. У цих випадках монологічне мовлення поставало як спосіб вираження мислимого, який позбавляє його конкретного змісту. Отож зазначені порушення продемонстрували наявність суперечності, що існує між змістовленням безпредметних висловлювань, які виявляли осмислення групи одиничних предметів, поєднаних між собою загальною ознакою та змістом висловлювань, які виражають осмислення одиничних предметів, яке вимагало одночасного охоплення умов та обставин їх існування та функціонування. Виникала дана суперечність тому, що мисленню, котре не мало змоги реалізуватися жодним

іншим способом, крім як бути оприявненим у формі монологічного мовлення, осмислення одиничного виявлялося недоступним через неможливості послідовного викладу різноманітності того, що відбувається одночасно. У підсумку через те, що правила цього виду мовлення нав'язують мисленню неодмінне верховенство загального над одиничним, то останнє осмислювалося, ігноруючи одночасний синтез умов та обставин, покладаючись винятково на існування причинно-наслідкового зв'язку між ним і загальним. Істинність висловлювань, що виражають таке осмислення одиничного, зумовлювалася не врахуванням об'єктивних реалій, а визнанням істинності висловлювань про спільне. Насправді ж осмислення одиничних предметів здійснюється саме і лише шляхом одночасного охоплення умов та обставин їх існування і функціонування, природно з врахуванням того, що обсяг цього охоплення залежить від індивідуальних особливостей уваги та оперативної пам'яті суб'єкта. Сумніви в тому, що таке осмислення насправді має місце, зникають у тому разі, коли зазначені умови та обставини уявлення одиничних предметів істотно впливають на зміну їх властивостей, що перешкоджає можливості їх узагальнення, покладаючись на існування причинно-наслідкового зв'язку між одиничним та загальним. Більше того, така можливість виключається, незважаючи на існуючу подібність за ознакою, яка за цих умов та обставин стає несуттєвою. Виклад змісту осмислення одиничного предмета, заснований на врахуванні умов його існування та функціонування можливий тільки у формі парадоксальних висловлювань, істинність яких очевидна, хоча і не може бути встановленою і доведеною. На користь такого викладу мислимого свідчить мудрість парадоксальних латинських висловлювань, визнаних істинними в усі часи й усіма народами: *Summum jus – summa injuria* (Вища законність – вище беззаконня); *Tacet sed loquitur* (Мовчить, але говорить); *Nascentes morimur* (Народжуючись, умираємо); *Certum, quia impossibile est* (Вірно, бо це неможливо). Виникнення таких висловлювань мислимого поставало достатньою підставою для того, щоб не вважати їх випадковими і стверджувати про існування проблеми використання принципу детермінізму як основоположного при організації мислення.

Окремо вкажемо на той момент, що в руслі самого процесу розвитку науки, передусім слідування вимогам історично прийнятої норма-

тивної науки і виникнення теоретичних проблем, було ініційовано саме завдяки слідуванню принципу, законам і правилам цієї – класичної і посткласичної – науки, у форматі якої здолання проблемних ситуацій було унеможливлено через її неадекватні засоби. Наслідком цього стало усвідомлення необхідності введення нового принципу поєднання окремих розрізнених елементів мислимого. На пошук *способів* розв'язання надскладних проблемних ситуацій були спрямовані зусилля кращих умів Античності та Нової Доби. Нам видається, що сучасні дослідники психології мислення недостатньо уваги приділяють використанню природної мови їх геніальними попередниками як способу, що сприяє вирішенню проблеми методологічно коректного вжитку принципу детермінізму при організації мислення. Апеляція до їхніх праць, на наш погляд, дозволить оцінити значущість реалізованих ними підходів, а також, бодай лише у загальних рисах, позначити *перспективу* подальших досліджень можливостей органічних мовлення і мови поставати за психологічне знаряддя *трансцендування*.

Аналіз літературних джерел дозволяє пов'язати початок пошуку принципу, способу та засобів вирішення вищеокресленої проблеми з іменами найбільш яскравих представників Античної філософії – Сократа (469 – 399 р.), Платона (427 – 347 р.) та Аристотеля (384 – 322 р.) [1; 8-11].

Центральною фігурою філософії цієї історичної доби, безумовно, є Сократ, головною рисою мислителя було сповідування *культу самопізнання*, що першочергово починалося із сумніву у власних знаннях. Як відомо він, формально залишаючись у межах вимог риторики, за спосіб вирішення цих проблем обирав діалог із співрозмовниками, який згодом набув статусу так званого «сократівського методу». Суть цього методу полягала у тому, щоб домогтися від співбесідників *самостійного виведення бажаного Сократом висновку*. Те, яким чином він здійснював задумане, найбільш зрозуміло можна пояснити на прикладі діалогу «Гіппій Менший». У ньому Сократ ставив співрозмовнику питання у вигляді прохань оцінити *істинність* запропонованих ним суджень про відповідність якогось одиничного об'єкта осмислення його функційному призначенню. Причому він заздалегідь був упевнений у тому, що всі його судження неодмінно будуть визнані Гіппієм істинними, оскільки в кожному з них явно проглядався причинно-наслідковий

зв'язок між об'єктами осмислення та їх функціями. Коли ж, відповідно до накопичення таких визнань, у свідомості Гіппія утверджувалася впевненість у тому, що *властивістю*, яка об'єднує між собою об'єкти, що пред'являються для його осмислення, постає їх загальна функція. Тоді йому задавалося контрольне питання, що також пропонувало визнати істинність судження про зв'язок ще одного об'єкта осмислення з його функцією, яка виступала як загальна для останнього і для всіх раніше осмислених об'єктів. Однак урахування нової властивості цього об'єкта осмислення, яка відрізняла його від усіх, раніше осмислених об'єктів, слугувало *обставиною*, що ініціювала *незгоду* Гіппія із судженням, висловленим Сократом, оскільки його істинність визначалась можливістю його узагальнення на підставі об'єднавчої їх функції, ігноруючи властивості цього об'єкта, яка відрізняла його від усіх інших об'єктів, що перешкоджало такому об'єднанню. Очевидність цієї незгоди дозволяла співрозмовнику усвідомити існування так званої *проблеми умовності вибору* ознак узагальнення, приклади виникнення якої дуже різноманітні. До прикладу, прагнення стати кращим може позбавити людину можливості вважатися гідною. Цей приклад доступно ілюструє умови, за яких, реалізація об'єктом осмислення деякої, начебто позитивної в усіх відношеннях, функції, все ж несподівано виявляє його негативну властивість, врахування якої у єдності з позитивною ознакою, піднімає осмислення об'єкта на новий якісний рівень його усвідомлення. За спосіб підведення співрозмовників до усвідомлення цієї єдності Сократ для вираження власної думки використовував можливості двох видів мовлення – *діалогічного та внутрішнього*. Особливості цих видів мовлення звільняли мислення від спотворювального його зміст словесного оформлення і дозволяли мислителю *невимовно* організувати розуміння опонентами його думок, істинність яких вказувала на хиби словесних висловлювань, вихолощених заради їх соціальної прийнятності. Засобом такого *невимовного* висловлювання Сократом власних думок було його відоме *іронізування*. Беремо на себе сміливість припустити, що Сократ, розчарувавшись у, здавалося б, безмежних спроможностях природних мови і мовлення, виступів, а відтак засобів і способів викладу мислимого, *свідомо* обмежував їх використання, поступово підводячи співрозмовників до *самостійно організованого розуміння* того,

що невимовність мислимого з очевидністю виявлялася ближчою до істинності, ніж вербальний виклад його змісту. До того ж є підстави вважати, що в іронії він вбачав не стільки *риторичний прийом*, котрий демонструє комунікативні можливості ораторського мистецтва, скільки *розумову операцію*, яка постає за засіб розв'язання проблеми зреалізування принципу детермінізму при організації мислення, який *невимовно* вказував на необхідність заміни цього принципу на *принцип єдності протилежностей*. Під протилежностями Сократ мав на увазі, з одного боку, *деклароване*, а з іншого – те, що *мається на думці*, і те, яке мовчки його спростовує. Викладене вище дає змогу *доповнити* відоме визначення «сократівського методу», як доведення співрозмовника до стану, коли він починає розуміти, що знає, що нічого не знає, закінченням – тим самим, розглядаючи *заперечення* всього досі йому відомого, як єдину опору підведення його мислення до вибору в ролі основоположного – принципу єдності протилежностей», способом його організації – діалогічне і внутрішнє мовлення, а засобом реалізації цього способу – іронію. Одночасно вважаємо за доречне зауважити, що, хоча і використані Сократом спосіб і засіб вирішення проблеми детермінізму і позначили контури принципу єдності протилежностей, який буквально літав в атмосфері Античної філософії, заслуга цього геніального мислителя полягає в тому, що він окреслив межі використання мисленням власних психологічних знарядь тільки ті способи і засоби, які відповідають одному окремому принципу.

Не менш значущою фігурою Античної філософії був учень Сократа Платон, найвидатніший філософ Греції, засновник знаменитої академічної школи, який надав системності вченню Сократа про ідеї і створив *теорію ідей*, *передусім як єдину систему понять, що відтворюють істину*. В спробах оформити свою філософську теорію форму Платон перш за все прагнув сконструювати форму *ідей*, котру він розумів як *досконалий і незмінний прообраз сутності, що дозволяє мислячому суб'єкту вбачати різне у відмінних предметах*.

Головною подією у житті Платона була його зустріч із Сократом. У пошуках істини він намагався зберегти суть його методу, і тому його талант повністю розкрився на матеріалі вивчення знаменитих сократівських діалогів. В історії науки про мислення існує погляд, що з самого початку він викладав думки

Сократа, а пізніше – вкладав у його уста власні думки. Відкинувши суперечки про авторство цих діалогів як про інформацію несуттєву для з'ясування внеску Платона в науку про мислення, відзначимо, що саме ця його творча ініціатива, здійснена у вигляді внесення черговості в послідовність їх розміщення, уможливила підняти саме людське мислення на якісно вищий рівень. Це настало після того, коли утвердилася відмова від *узагальнення* ознак зв'язку між явищами, які порівнюються між собою і коли відбувся перехід до з'ясування *сутності* цього зв'язку. Це остаточно сприяло визнанню філософською елітою того часу обов'язковості заміни принципу детермінізму при організації мислення на принцип єдності протилежностей.

Таким чином, із самого початку Платон розмістив діалог, що вимагав організації мислення, слідуючи потребі осмислити *одиничне як частину єдиного загального*, що, до прикладу, мало місце в діалозі «Гіппій Великий» і призвело до виникнення вказаної проблеми. Потім він розташував діалоги, в яких поступово, все більш і більш значуще, виявлялась особливість осмислення *одиничного як єдності двох загальних* – формального та змістовного, що мало місце у діалозі «Протагор» і позначало контури нового принципу осмислення *одиничного*, який, на його думку, дозволив би розв'язати цю актуальну проблему. І врешті, в останніх діалогах новий принцип *осмислення одиничного остаточно набув форми єдності протилежностей*. Іншомовно *загальне* набуло значення *сутності як ідеальної смислової моделі осмислення, що має суперечливу структуру*. Сутність, що розуміється на зовнішньому, вербальному мисленевому рівні як нерозв'язне засобами мови протиріччя, *у внутрішньому плані функціонування мислення розглядається у вигляді об'єднаного осереддя протилежних особливостей перебігу його глибинних процесів*.

Грунтуючись на розумінні *ідей як сутності*, що охоплюється розумом, Платон виокремив її основну ознаку – *мисленнєве відтворення взаємопереходу однієї особливості свого глибинного процесу мислення у свою протилежність*, завдяки чому саме мислення отримує можливість у внутрішньому плані оцінювати *істинність ідей, яка визначається істинністю динаміки переходу від одного її поняття до іншого*. Оскільки Платон був переконаний у тому, що істина вимагає обов'язкового оформлення, але, принаймні у разі вимушенос-

ті надання їй форми *словесного вираження*, виходить, що істинність ідеї може поставати тільки у формі *парадоксу*. Платон пов'язував власний *діалектичний метод* організації пізнання, спираючись на філософування, Сократа щодо необхідності прийняття за основоположення у здійсненні мислення – принцип єдності протилежностей. Він запропонував нове, таке що не має аналогів, структурне та функціональне впорядкування мислення, яке розкрило перед ним перспективу охопити природу явищ дійсності у всій її повноті та суперечливості. На відміну від іронії, запропонований Платоном засіб розв'язання протиріччя набув форми ідеї, суперечливу структуру якої він пов'язував із поняттям сутності.

Особливе місце в розвитку Античної філософської думки займав найзнаменитіший мислитель Греції і *творець логіки*, Аристотель, учень Платона і вчитель Олександра Македонського. На ідеї він дивився так само, як і його вчитель, тобто як на *істинну сутність* *одиночних об'єктів осмислення*. Однак, будучи дослідником, теоретичний інтерес якого поширювався далеко за межі філософії, у незвідані галузі психології, політики та природознавства, він розумів ідеї *не як окремі ідеальні форми, що існують самі по собі, окремо від сутності реальних* *одиночних предметів, а як сутності цих предметів*. Тому намагання пізнати загальне пов'язував із розвитком ідей та їх спричинювальним впливом на зміну предметів. У процесі реалізації цього домагання продовжити платонівський метод пізнання Аристотель очистив промову від таких риторичних засобів досягнення переконливості, як *етос*, який вимагав враховувати звички, характер, стиль життя та цінності адресата. та *пафос*, котрий примушував вкладати у мову почуття, і залишив у ній тільки *логос*, себто розум, який повинен був виявлятися у *послідовності викладу мислимого*. У роботах «Метафізика» і першій частині «Органона» (Аналітиках перша і друга) він наполягав на визнанні неминучої значущості формально-логічної організації пізнання як *єдиної опори, здатної вберегти людський розум від можливих помилок* [1]. Для цього він розробив теорію висновків, написав роботу про категорії та поняття, а також створив вчення про судження. Це закріпило у свідомості античного співтовариства впевненість у тому, що *істина існує тільки в логічному судженні*, яке позбавлене необхідності бути зрозумілим через його емоційну наповненість та апеляцію до грамотності

аудиторії, а лише в такому, в якому або щось стверджується, або заперечується.

Головною умовою досягнення істини. як відомо, Аристотель вважав суворе дотримання силогістичної (читай логічної) послідовності при викладі мислимого, що розглядалося ним як достатня підстава для доказу існування причинно-наслідкового зв'язку між описуваними попереднім і наступним одиничними поняттями та їх відомим *загальним започаткуванням* – *відомим поняттям, родом, істинність яких не викликає сумніву*. Сама ж істина, у розумінні філософа, розглядалася не як деякий елемент буття, а як *характеристика мислення, що виявляються у логічно коректному судженні, яке відтворює дійсно існуюче відношення між явищами і може бути доведена логічними засобами*. Так, завдяки творчому внеску Аристотеля в науку про пізнання, риторика втратила місце нормативу, який *визначав способи досягнення істини*, і через століття поступилася місцем науці, яка спочатку була названа ним «аналітикою», потім – «силогістикою», а в наш час – отримала назву «логіка».

У силогістиці Аристотель, слідує думці Платона, під внутрішньою сутністю *одиночних явищ розумів форму, відмінну від матерії*, а під засобами пізнання – *поняття, судження та умовиводи*, а також *правила відношень між поняттями і судженнями та правила формулювання умовиводів*. Заглибившись у систематизацію форм мислення, він наполягав на тому, що протиріччя, які кореспондують невідповідність змісту мислимого його понятійному оформленню, постають лише як труднощі (апорії), що виникають через недостатню логічну кваліфікацію суб'єкта думки і заважають йому бачити загальне у роді і виді понять. Проте непохитна впевненість Аристотеля в істинності силогістичного оформлення мислимого, ще у його праці «Метафізика» була піддана ним самим сумніву. В ній він указав на існування 14 формальних суперечностей, що виникали у процесі бездоганих силогістичних розмірковувань. Це примусило його відволіктися від систематизації форм мислення і повернутись до думка Платона стосовно внутрішньої сутності *одиночних явищ, що дозволило йому взяти під сумнів розуміння істинності, яка визначається логічним судженням і віддати перевагу розумінню істинності, яка задається динамікою переходу від одного поняття до другого*. Іншими словами малися на увазі особливості мислення, які дозволяють розкривати

приховані значення *парадоксальних суджень* та невисловлених натяків на існування залежності понять одного від іншого, *істинність яких очевидна* не дивлячись на те, що ці поняття, з позиції логіки, знаходяться між собою у відношенні суперечності.

Загалом у ході дослідження психологічних детермінант особливостей вищеназваних прихованих значень і невисловлених натяків, Аристотель усвідомив необхідність використання нових принципів, способів і засобів організації мислення, які повинні були докорінно відрізнятись від розроблених та викладених ним у ранніх роботах «Метафізика» та першій частині «Органона» – «Аналітики перша та друга». Зокрема, у другій частині «Органона» – «Софістичних спростуваннях», що була написана ним спеціально як керівництво для учасників дискусій, він звів у єдину систему розумові хитрощі та мовні збочення, які активно використовували деякі з учасників дискусій заради досягнення перемоги. На його переконання, знання, набуте учасниками дискусій у разі ознайомлення з цими хитрощами та збоченнями, заздалегідь сприяло б формуванню в прихильників логіки готовності до протидії руйнівному впливу хитрунів на логічність доказів, сформульованих на користь власних суджень.

Водночас детальний аналіз припущень, що є прямим наслідком використання розумових хитрощів і мовних збочень мислимого, привів Аристотеля до розуміння прихованих в них невисловлених вказівок на парадоксальну взаємну залежність між собою понять, що знаходяться у відношенні протилежності. Це примусило його відійти від систематизації форм мислення і повернутися до думки Платона про *внутрішню сутність одиничних явищ* і привело до *сумніву* в розумінні *істинності, яка реалізувалась логічним судженням* і визнати перевагу розуміння *істинності, яке визначається динамікою переходу від одного поняття до іншого*. Визнання переваги такого осягнення істини дозволяло мисленню на внутрішньому плані розкривати приховане значення парадоксальних суджень і не висловлених натяків на існування взаємозалежності понять, які перебувають у відношенні протилежності, і визнавати їх істинність як очевидну, не використовуючи обтяжуючі послуги вербалізації, підкореної правилам логічного викладання мислимого. Так, його останнє геніальне творіння «Топіка» присвячене освоєванню мистецтва розміщування та поєднання

загальних суджень при викладанні будь-якої теми, фактично роз'яснювало шлях реалізації переходу від однієї протилежності до іншої, слідуючи ключовому принципу їх єдності. Цей перехід здійснювався мисленням, яке використовувало за власні психологічні знаряддя не дедуктивні умовиводи, а евристичні засоби, так звані «*топоси*», тобто *своєрідні силогізми, що по-новому узагальнюють поняття «множина»*. В сучасному розумінні топоси тлумачаться як «*діалектико-логічні умовиводи*». Використання топосів мисленням як нових засобів облаштування мислення відкривало перед Аристотелем перспективу усвідомлення деяких наслідків, недосяжних при його організації відповідно до вимог, ніби то непорушного принципу детермінізму.

Неважко побачити, що повернення Аристотеля до спадщини Платона не могло не створити умови, коли його впевненість в універсальності логічного оформлення мислимого було піддано ним самим сумніву. Однак, чи достатньо було для нього, передусім як творця логіки, одного сумніву в тому, що логіка, як предмет його безумовної гордості, не може більше претендувати на право називатися *наукою про мислення* та розглядатися за своєрідний норматив, що визначає причинно-наслідковий спосіб організації мислення? Чи могли лише виявлені ним самим формальні протиріччя у міркуваннях призвести до *краху його переконань* у їх виключності та незамінності й навіть поставати причиною їх радикального перегляду?

На наше переконання, остаточному визнанню Аристотелем того, що виникнення протиріччя не можна розглядати за результат логічної некомпетентності, сприяло одночасне виявлення його колегою по платонівській академії Зеноном суперечностей між протилежними констатаціями на кшталт «*є рух*», або «*руху немає*». Походження одних Зенон пояснив зіткненням двох різних розумінь руху: у вигляді історично первинного образно-часового поняття й у формі поняття, виведеного на підставі відкритого ним закону *подвійного заперечення*. Виникнення інших – як винятково логічне зіткнення взаємовиключаючих положень двох коректних теорій, або як зіткнення суджень різного рівня однієї логічної теорії. Врешті-решт до радикального перегляду засадничого принципу організації мислення щонайперше, на наш погляд, підштовхнуло визнання ним існування конкуруючої з його логікою, логіки Хрисиппа (Хризиппа), яка

оперувала іншими ресурсами доказу – не *операндами*, як у нього, а *операціями*. Відповідно і доказом істинності складного судження в ній була вже не *операндність*, як це мало місце в логіці Аристотеля, а властивість, яка здійснює не причинно-наслідковий, а процесний зв'язок між операндами, так звана *операторність*.

Проте в добу Середньовіччя логіка Аристотеля, принаймні якою вона була викладена у його ранніх роботах «Метафізика» і «Аналітики перша і друга», лише укріпилась у статусі нормативу, що визначав єдиний і безсумнівний спосіб досягнення істини, й у цьому сенсі досягнула свого апогею. Вона була беззастережно обрана представниками різних релігійних напрямків християнства за найбільш фіктивний спосіб доведення істинності власних розмірковувань відносно природи явищ дійсності, а також думок і вчинків людей, виходячи з апіорі визнаного існування причинно-наслідкового зв'язку між ними та їх загальною божественною волею. Досягнення Античної філософії, які були вибудовані на засадах розуміння загального як єдності різного були категорично відкинуті, оскільки це докорінно суперечило єдиному Божому началу. Форма філософських розмірковувань в межах богословськи організованого мислення також, як і в часи Античності, мала логічний характер, а логіка продовжувала використовуватись мисленням за ідеальний інструмент обґрунтування релігійного розуміння природи явищ.

Хоча пануючий в добу Середньовіччя у царині релігійних поглядів махровий консерватизм, визначавший істинність логічно досконалих розмірковувань, відкрито й не декларував власну противодію розвитку природничого знання, але все ж таки стримував його розвиток. Першочергово це виявилось у тому, що людський розум, передусім у власному нескінченному намаганні осягати невідоме і давати йому розумне пояснення, був із самого початку обмежений необхідністю визнавати тільки зв'язок одиничного явища з єдиним загальним, маючи на увазі божественність виникнення та існування усього оточуючого світу. Внаслідок цього, логічно організований розум був позбавлений можливості пізнавати будь-яке спостережуване або зафіксоване досвідом невідоме та недосяжне його розумінню одиничне явище всебічно і в повному обсязі, тобто у єдності його протилежних сторін. Це заважало логічному розуму зрозуміти те, що багато століть тому зрозуміли ще філософи Античності,

які наполягали на значущості урахування ознак зв'язку одиничного явища з двома загальними, що розкривало його суперечливу сутність.

Розроблений представниками давньогрецької філософії *діалектичний метод організації пізнання*, незаслужено забутий в часи Середньовіччя, в Новий час був реанімований зусиллями цілої плеяди видатних представників німецької класичної філософії: Імануїла Канта (1724 – 1804), Йоган Готліба Фіхте (1762 – 1814) та Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля (1770 – 1831) [4-5; 6; 8-11].

І. Кант, як автор категорійної теорії пізнання, відокремлював формальну істину від матеріальної, розмірковуючи, що простір, час та причинність як *філософські* категорії, що пояснюють закони існування природних явищ, *не становлять властивості самої природи*. Ці категорії являють собою формальні продукти пізнавальної здатності суб'єкта, чим уперше підтримав погляди стоїків відносно його *участі у визнанні судження про явище істинним*. Закономірності існування явищ цей філософ пов'язував із закономірностями людського духу. Істину він розумів, як *критерій злагоди пізнання із загальними формальними законами розуму*, а вірною її ознакою визнавав *апіорне пізнання*. Будучи прихильником категорійної організації мислення, у роботах «Критика чистого розуму», «Критика здатності судження» та «Метафізика моралі», він виявив суперечності, що виникають при заняттях філософією, розглядав як *недосяжні засобом логіки свідчення нереалізованих прагнень розуму зрозуміти невідоме і вбачав у них засіб критики одних розмірковувань, визнаних логікою істинними, виключаючими їх міркуваннями, що також визнані нею за істинний*. Тому, віддаючи данину своїм видатним попередникам, цей знаменитий філософ назвав ці суперечності по-грецьки – **антиноміями**, себто протиріччями, які не можна розв'язати, використовуючи логіку за спосіб їх зліквідування і користуючись її засобами.

До речі, у вітчизняній науці, очевидно у вигляді данини його пам'яті, теоретичні проблеми прийнято було називати «проблемами-антиноміями». Проте, на протигагу власній жорсткій позиції про неможливість розв'язати антиномічне протистояння, думаючи логічно і користуючись логічними засобами, І. Кант запропонував на розгляд наукового співтовариства пояснення виявлених емпіричних фактів, які свідчили про належність об'єкту

осмислення властивості «недосяжної засобам логіки» і віднесеної ним до «нереалізованих прагнень розуму зрозуміти невідоме». На його погляд, належність цієї властивості об'єкту осмислення вказує, що саме розум встановлює спосіб використання зовнішньої інформації щодо системи формально-логічних розмірковувань, тобто обирає шлях виходу за межі категорійного підходу і переходить до власної організації мислимого завдяки зверненню до нелогічної дійсності. Необхідність такого звернення стає актуальною в умовах, коли аналітично доведене і сформульоване відповідно до мовних та мовленнєвих норм обґрунтування зв'язку між об'єктом осмислення та його властивістю в аспекті використання звичних суб'єкту логічних фігур уявляється йому принципово неприпустимим.

Згідно з думкою Канта, за цих умов мислення суб'єкта актуалізує виникнення існуючого у його розумінні всезагального та необхідного, так званого, *синтетичного судження*, яке використовується мисленням за власне психологічне знаряддя у випадку категоричного взаємовиключення логічними судженнями одне одного, надаючи його розуму можливості доведення того, що протилежності завжди певним чином пов'язані між собою.

Синтетичні судження бувають *апостеріорними*, себто такими, що виводяться безпосередньо із практики, та *апостеріорними*, незалежними від практики, функція яких полягає не стільки у викладі змісту мислимого, скільки у його організації шляхом надання їм певної форми. *Синтетично апостеріорні судження*, за Кантом, мисляться не формально-логічно, а згідно з запропонованою ним так званою *трансцендентальною логікою*, за якою система синтетично апостеріорних суджень певним чином спрямовує аналітично апостеріорні судження. *Істинність синтетично апостеріорного судження встановлюється не на підставі формального зв'язку між об'єктом осмислення та його властивістю, а на підставі їх природного зв'язку-залежності* (див. [6]).

Забігаючи наперед, вважаємо за потрібне зазначити, що це принципове положення в далекому майбутньому стало засадничим при розробці методу мислення, відомого під назвою «сходження від абстрактного до конкретного», який *теоретично*, причому не уникаючи, а використовуючи суперечливість мислимого, дозволяв йому отримувати цілісну картину об'єкта осмислення, поступово просуваючись від менш змістовного знання до більш змістовного та ємного.

Терміном «трансцендентальне» Кант позначав «те, що відноситься до пізнання» явищ дійсності настільки, наскільки це можливо аргіогі, а саме явище – терміном «трансцендентне» (від лат. *transcendo* – переступаю), тобто те, що *переступає* за межі пізнання у світ «речей в собі», про які суб'єкт лише спроможний знати, як про «речі для нас». *Закономірність*, яку мислення суб'єкта може віднайти в галузі «речей у собі» *постає винятково як його власна, внесена ним самим у цю галузь закономірність*. Згідно з його роботою «Критика чистого розуму» апостеріорні елементи таких закономірностей можуть бути усвідомленими людиною, спираючись на весь масив необхідного і всезагального її знання про явища цього світу. В своїй більш пізній роботі «Критика практичного розуму», об'єктом якої була моральність людини, він відкрив перед мисленням можливість виходу в трансцендентний світ шляхом вільного волевиявлення. Положення моральності, істинності яких недоводима апостеріорно, засобами чистого розуму, згідно з Кантом, *не доводилась, а постулювалась* практичним розумом, спираючись на властивий кожній людині основний моральний закон, так званий *категоричний імператив*, який не потребує пояснення природи моралі на тій підставі, що він має безумовний характер.

Значущість для науки про мислення внесеної Кантом новації у вигляді синтетичного судження (якщо розглядати його в контексті розуміння антиномії як критики одних логічних суджень іншими такими самими судженнями) дозволяє розглядати його як засіб розв'язання теоретичних проблем. Проте розроблений Кантом *трансцендентальний метод організації пізнання*, через те, що забезпечував побудову знання шляхом використання лише апостеріорних (не підтверджених досвідом) форм пізнання, слідує звичній розумовій моделі наведення єдиного універсального порядку, достатнього для доведення його істинності. А це зводить участь суб'єкта у пошуку способу розв'язання теоретичних проблем всього-навсього до систематизації «сукупності апостеріорних засад».

Легко зрозуміти, що така суб'єктна участь не дозволяє мисленню розв'язати проблему, оскільки фактично залишає її в умовах виникнення. Більше того, стає зрозумілим, чому реалізація такої розумової моделі *на практиці*, з метою її універсалізації, як правило, суперечить з очевидністю прогно-

зованому результату. Практика, передусім як безпосередня діяльність людей здебільшого певним чином перетворює апріорно організоване пізнання, *розбалансовуючи екзистенційну потугу*, чим суттєво ускладнює пізнавальний процес, *загострюючи колізію* між можливостями трансценденції і власними потребами суб'єкта мислєдїяння.

Ще більшу значущість синтетичне судження набуло в дослідженнях іншого видатного представника німецької класичної філософії Й.Г. Фіхте, автора *діалектичного методу розвитку понять* та філософського вчення про діяльність свідомості, побудованої за *принципом природної внутрішньої закономірності людського Я* (див. [25]). На відміну від Канта, який розглядав свідомість (Я) як відношення суб'єкта до об'єкта пізнання, Фіхте вбачав у ній ще й важливу особливість – *розвиватись шляхом вдосконалення самої себе*, тобто не тільки пізнавати існуюче, а й *творити його*, слїдуєчи законам власної природи. Відповідно до його розуміння цієї природи, ніби-то існує деяка всестворювальна та надіндивідуальна абсолютна свідомість (Я), *котра перебуває в безперервному розвитку завдяки пізнанню самої себе* і, володїючи всемогутньою творчою силою, здатною перетворювати весь об'єктивний світ у власний витвір, і через збагачення власного змісту, «створюючи щось з нічого». Це абсолютне Я розчленовується дедукцією на багаточисельні індивідуальні Я, кожне з яких у процесі духовної діяльності суб'єкта удосконалює власну духовність, *творчо збагачуючи власне ідеальне (духовне) буття* новими образами, думками та ідеями. *Матеріальному буттю*, яке обїймає у собі всевіт бездушних предметів, що реально існують у просторі й часі та підвладні у процесі їх пересування законам механіки, не притаманна властивість самоудосконалення і тому закони його предметного існування не передбачають можливість розвитку. Отож Фіхте категорично заперечував думці про притаманність природі матеріального буття властивості розвитку, пояснюючи факти набуття її предметами нових станів, що мають місце, практикою людської діяльності, у ході реалізації якої матеріальні предмети набувають цих нових станів суто завдяки керуючому впливу на цю діяльність ідеального Я, яке охоплює такі атрибути духовної діяльності, як образи, думки та ідеї.

Щоб уникнути огульного звинувачення Й.Г. Фіхте в суб'єктивному ідеалізмі, підкреслимо, що для об'єктивності цієї критики вимагається

чітке дотримання її меж, що дозволяє гідно оцінити та віддати данину його творчій спадщині, яка займає почесне місце в історії науки про мислення і постає як її безперечна цінність. Фіхте позиціонував себе як жорсткого критика категорійної систематизації мислення, яка, на його переконання, відділяла мислення від побутовості та активно сприяв подальшій руйнації багатовікової традиції безсуб'єктного підходу до розуміння істини. До слова, він уперто ігнорував, здавалося б, очевидну участь у ньому індивідуального розуму, наполягав на тому, що *закони логіки* не пояснюють закономірності існування та функціонування явищ і не призначені для виявлення властивих явищам ознак, як це стверджується, а фактично слугують суто для забезпечення доведеності істинності логічних суджень. Обґрунтовуючи це своє твердження, від вказував на необхідність врахування вищеозначеної *особливості свідомості вдосконалювати саму себе*, котра детермінує розвиток поняття і котра, за його словами, дозволяє понятійному методу зайняти гідне місце «в науковому застосуванні законів мислення». Використання цього методу відкрило перед мисленням перспективу розкривати власний зміст шляхом збагачення предикатів взаємозаперечливих суджень ознаками явищ, отриманими нелогічним чином. Критикуючи ідею Канта про «речі самі по собі», він вказував на її суперечливість, для розв'язання якої запропонував використовувати розроблену ним теорію *діалектичного виведення* змісту мислимого, особливістю якої було подолання істинного недоліку обстоюваної Кантом категорійної систематизації мислення – його *безсуб'єктності*. За альтернативу принципу категорійної організації мислення, Фіхте запропонував покласти в основу його налаштування *досяжний тільки розумінню суб'єкта принцип динамічної його організації*, який закорінений на перевагу запропонованого ще в часи Античності Хрисипом підходу до використання за психологічне знаряддя мислення *операцій* замість *операндів*. У цьому відношенні Фіхте постав у ХІХ столїтті, як послїдовник і продовжувач поглядів Хрисиппа. Перевагу, яку отримувало мислення через зреалізування мисленнєвих операцій за власні психологічні знаряддя, Фіхте пояснював їх суб'єктивністю. Використання ж їх мисленням вважав найбільш прийнятним при здійсненні людиною *духовної діяльності*, під якою розумів цикл діяння, *визначене самою природою свідомості, спря-*

моване на самопізнання, самореалізацію і задоволення вищих потреб у творчості. Дух він розумів відповідно до його сучасного визнання – як філософську категорію, що виражає потенціал творчої активності особистості з організації переходу від стану речей до стану ідей, яка постійно втілюється у процесі людської діяльності. Керуючись метою «набуття підстави», Фіхте розробив альтернативну теорію так званого «наукознавства», що пояснює ці закономірності відкритими ним законами духовної діяльності свідомості, яка дозволяє діалектично виводити нове знання з діяльного способу буттєвості самого Я. Можливість такого виведення він пов'язував із рефлексивним опрацюванням законів духовного життєпотуку свідомості. Ці закони, на його думку, визначаються самою природою духовної діяльності, яка, слідуючи принципу власної внутрішньої закономірності, примирює протилежності. Закони духовної діяльності, викладені ним роботах «Наукознавство» (Wissenschaftslehre) (1794) та «Основа загального наукознавства» (Darstellung der Wissenschaftslehre) (1801), визначали її як *діяльність духу із вдосконалення власного Я (свідомості)*. Саме духовна діяльність своїми актами збагачення Я вказує на наявність у мисленні «особистісного джерела», котре узмістовлює його ознаки розвитку, що отримані у вигляді продуктів власного творіння суб'єкта. Відтак процес розвитку мислення, за методологією Фіхте, здійснюється відповідно до запропонованої ним схеми ідеалізації духовної діяльності з удосконалення суб'єктом власного Я. Так, спочатку свідомість *протиставляє себе як суб'єкта (Я) власному твердженню як об'єкту (не Я)*, а потім *примирює цей об'єкт, це не-Я із самим собою*.

Організація розвитку пізнання ґрунтувалась на положенні Й.Г. Фіхте про те, що в кожному понятті міститься протиріччя, тому в процесі самовдосконалення поняття переходить в інше, протилежне йому поняття, тобто фактично повертається до себе, але вже таким, що знаходиться на вищому ступені розвитку. Під час такого переходу-повернення кожне поняття проходить три ступеня власного розвитку: *покладання* (теза), *протипокладання* (анти-теза) та *поєднання* (синтеза), у якому духовний розвиток, за словами Фіхте, йде із буття самого по собі (An-sich-sein) до буття для себе (Für-sich-sein), щоб закінчитись буттям у самому собі та для себе (An- und-Für-sich-sein).

Метод Фіхте сутнісно пропонував виведення «набуття підстави» *нелогічним* шляхом, спираючись на так зване «основоположення» теорії, яке постає замість кантівської вихідної категорії. Саме ж «набуття підстави» здійснювалося через використання *існуючих винятково у свідомості суб'єкта принципу, правил та засобів* (операцій), які поєднують мислиме з «узасадненням» в єдине ціле і підкорених йому складових як свідомісному цілому. Послідовність «набуття підстави» була подана мислителем у вигляді серії розумових дій із протиставлення: а) тегичному (від слова теза) судженню антитетичного (від слова антитеза) б) себе як *суб'єкта (Я) своєму твердженню як об'єкту (не Я)*, причому як такого, що знаходиться з ним у відношенні протиріччя, а також з наступним їх поєднанням – синтетичним судженням – шляхом *недосяжного логічному розумінню* налагодження балансу між їх суб'єктами, а відтак *примирювання* твердження, цього (*не Я*) із самим собою», себто із Я.

В такому виведенні синтетичне судження поставало за результативне в структурі **триадичного умовиводу**, який Фіхте розглядав як *властивий тільки суб'єкту*, такий, що відповідає вимогам динамічної природи мислення *засіб* реалізації розробленого ним методу «набуття підстави». Гарантією *істинності* нового знання, отриманого у результаті визначення підстави, він вважав *безпосереднє почуття*, яке не має ніякого відношення до теоретичного знання і яке досягне лише для мене. Саму ж *істину* Фіхте пов'язував зі *сферою теоретичної організації мислення в тому значенні, що вона не може перебувати в межах теорії*.

«Сутінковий німецький геній» іншого представника класичної філософії Вільгельма Фрідріха Гегеля як послідовника діалектичного підходу Платона та автора теорії діалектичного розвитку, найбільш яскраво виявився в науці пізнання і ширше – в науці філософії (див. [7]). Згідно з його теорією, всі явища природної та історичної дійсності існують у безперервному русі, перетворенні та розвитку цієї дійсності і, як це не дивно для логічно організованого розуму, саме вона постає за джерело цього безперервного руху-поступу, перетворення та розвитку. Вирішальний вплив на дослідження Гегелем процесу пізнання, розвиток якого він вивчав, виходячи з положень власної теорії діалектичного розвитку, спричинили філософські погляди Канта, Фіхте

та Шеллінга. Тут маються на увазі такі ключові ідеї-тематизми.

А. Позиція Канта про те, що протилежності завжди пов'язані між собою і що саме мислення встановлює такий зв'язок, приймаючи форму *синтетичного судження*, через що набуває можливості змістовно піднятися на якісно високий щабель власного розвитку не слідуючи логічним законам, а вактуальноючись *трансцендентно*. Іншими словами, виходячи за межі логіки у світ явищ, про які людина нічого не знає, як про «речі у собі» і керуючись законами, які *мислення у змозі віднайти у світі цих речей такими, що нею самою привнесені в цей світ*. Тому, сутнісно підтримуючи позицію Канта про те, що *ініціаторами* розвитку мислення є суперечності, Гегель вважав, що підйом мислення на якісно більш високий ступінь визначається вже на початковій стадії його розгортання, ще до виникнення антиномічного протистояння між поняттями, де *ініціатором* розвитку поняття постає внутрішня суперечливість його самого. До прикладу, що обґрунтовує це положення, є *протиріччя*, що виникає при осмисленні суб'єктом *одиночного* явища, якому протистоїть *всезагальність* його властивостей.

Б. Метод Фіхте, який подає діалектичний процес розвитку понять як духовну діяльність свідомості, здійснювану за вимогами принципу природної внутрішньої закономірності, що унеобхіднює їх розвиток шляхом самопізнання, яке вдосконалює самого себе й уможливорює не просто пізнавати існуюче, але водночас і творити його. Гегель конкретизував розуміння діяльнісного започаткування розвитку самопізнання, але, на відмінність від Фіхте, віддавав перевагу *надіндивідуальній абсолютній свідомості (Я)*, яку позначив терміном *«абсолютна ідея»*, котра поєднує у собі властивості внутрішньо суперечливого, такого, що рухається та змінюється і переходить у свою протилежність, перебуває завдяки пізнанню самої себе в безперервному розвитку й урешті-решт постає як початок власного діалектичного саморозвитку, який пізнає себе у процесі власного самоплину. Згідно з Гегелем, суть процесу саморозвитку *«абсолютної ідеї»* осягається розумом, який вимагає переорієнтації засад власного розвитку на використання відкритого ним закону подвійного спростування, вплив якого на організацію мислення поданий ним у вигляді ідеальної моделі феномену людського мислення (в гегелівському розумінні *«духу»*), постає у

формі триєдності, а саме *«тезис – антитезис – синтезис»*, що поєднує між собою триетапність його діалектичного розвитку.

В. Ідея Шеллінга, що запозичена з його *«філософії тотожності»*: в абсолюті має місце несвідоме ототожнення протилежностей – ідеального і реального, простого і складного, кінцевого і нескінченного, що передує розгортанню процесу духовної діяльності суб'єкта і пояснює генезу свідомості.

Сучасний молодий дослідник процесу пізнання здебільшого черпає відомості про теорію діалектичного розвитку з фундаментального твору Гегеля *«Наука логіки»* або, як мінімум, – із лєнінської роботи, що сприяє її розумінню, *«Конспект книги Гегеля «Наука логіки»*. Виходячи з назви цієї філософської праці, більшість новачків, котрі присвятили себе розсекреченню буттєвості людського мислення, особливо з числа представників соціогуманітарних наук, не усвідомивши наукового призначення цього твору і сліпо підкоряючись цій його назві, досі помилково вважає, що цей геніальний мислитель, позначивши в назві цього фундаментального твору *л о г і к у*, як *науку про пізнання*, присвятив, тим самим, його черговому визнаванню її за зразок універсальності та організованості мислення. Усуненню цієї помилки сприяє існуючий поділ способу пізнання мислення на два різних до нього погляди чи підходи – на статичний і динамічний, кожен з яких визначає відмінний характер і різну ступінь пізнаваності цього надскладного явища. Це допомагає досліднику науки, котрий вивчає психологію пізнання, визначатися у виборі того з них, якому варто віддавати перевагу, або в якому поєднанні доречно використовувати у взаємодоповненні ці підходи для організації власного полірефлексивного теоретизування.

Вперше це положення було висунуто Г.П. Шедровицьким та М.Г. Алексєєвим (див. [23, т. 4, с. 5-112; 24]) та по-новому обґрунтовано зміст понять *«предмет»* та *«об'єкт»*. Використовуючи ці поняття як засоби мислення, будь-яке явище, принаймні якщо воно вже відоме науці з певного боку, а розуміння його зафіксовано мисленням у тій чи іншій формі знання, але ще підлягає подальшому вивченню у цьому плані, вони пропонують називати *предметом дослідження* і, навпаки, явище, яке ще тільки пізнається, будучи оприявненим мисленням у вигляді процесу розуміння його природи, себто яке протистоїть зафіксованому знанню про неї, вони розглядають як *об'єкт*

дослідження. Коротко кажучи, позначення явища, що підлягає вивченню як його предмет, указує на використання статичного підходу, а якщо як об'єкт пошукування, то це вказує на вибір динамічного підходу.

Відомий вітчизняний методолог науки Анатолий В. Фурман [13-18] конкретизуючи ці визначення, пов'язує їх з методологічними заходами здійснення пізнання та їх психодуховними витоками, які виявляють та актуалізують здатність людини пізнавати об'єктивну реальність і суб'єктивну дійсність, рефлексивно використовуючи при цьому форми, методи та засоби розмірковування, мислевчинення і професійного методологування (див. детально [13-14; 23]). Тоді предмет дослідження, конструюючись людською думкою, постає як гносеологічний вимір пізнання його сутності, а об'єкт – як онтологічний пояс або зріз його окремишньої буттєвості. Ось чому предмет пошуку завжди твориться людською думкою, інтелектуально плекається мисленневими ресурсами науковця й «осідає» у його свідомості як з н а н н я об'єктивне й особистісне водночас, тоді як об'єкт – виокремлюється з дійсності, поіменовується, упредметнюється, узмістовлюється (з доповіді на методологічному семінарі №114 (02.11.2025 р.) проф. А.В. Фурмана). Причому сутнісне визначення предмета наукового пізнання у гносеологічному його осягненні характеризується кватерною (четвірною) варіативністю суперечностей:

1) між окремим способом бачення, розуміння і витлумачення подій і прийнятою більшістю науковців парадигмальною моделлю, яка охоплює набір форм, методів, процедур, механізмів, засобів та інструментів пізнання;

2) між різними парадигмальними моделями і дослідницькими стратегіями;

3) між певною парадигмальною моделлю і метапарадигмальними дослідженнями; що стимулює поступ пізнавальної творчості вчених і наукових шкіл;

4) врешті-решт між методологічними оптиками класичного, посткласичного, некласичного і постнекласичного типів раціональності, що діалектично співіснують і почергово домінують й упродовж певного історичного періоду визначають онтологічні картини і світогляд філософської та наукової еліт (див. [16; 18]).

Водночас сутність як об'єкт пізнання постає у двох варіантах вактуальнення суперечностей: а) між описом проявів явищ дійс-

ності та експериментально встановленими причинно-наслідковими зв'язками між ними і б) між поясненням цих проявів із позицій суб'єкта повсякдення та оцінкою самим дослідником її істинних значень і смислів. На цій підставі А.В. Фурман поділяє парадигмально-пізнавальні методології на два типи: *теоретичну*, в осередді якої перебуває процедура введення гносеологічних уявлень у масив емпіричного матеріалу з наступною його парадигматизацією як миследіяльності, спрямовану на створення нової парадигми, і *мета-теоретичну*, центральну ланку якої становлять процедури аналізу і рефлексії історично існуючих концепцій і теорій з наступною *мета-парадигматизацією* отриманого матеріалу в нову інтегрально-методологічну якість. Методом реалізації метапарадигматизації він визнає метод «Сходження від абстрактного до конкретного», який є надійним с п о с о б о м розв'язання низки теоретичних проблем та який реалізується відповідно до вимог м е т а т е о р е т и ч н о ї методології в організації пізнання шляхом рефлексивного зіткнення протилежних моделей, концепцій і навіть теоретичних систем.

Зауважимо, що, починаючи з доби Античності, використання статичного підходу для дослідження закономірностей пізнання, позначеного як предмет пошуку з опертям на аристотелівську дедуктивну логіку як спосіб його аналізування, слушно розглядати як реалізацію теоретичного методу, ключовий принцип якого був позначений терміном «детермінізм». Підставою для такого позначення послужив запроваджений ще Демокритом «принцип детермінізму», який виходить з того, що єдино існуючим на той час способом організації пізнання є *дедуктивна логіка*. Згодом цей принцип на віки визначив традицію, відповідно до вимог якої сутність процесу розвитку пізнання осмислювалася, розумілася та описувалася його інтелектуальними ресурсами. Через деякий історичний час, реалізація цих вимог обумовлювалася впевненістю в тому, що особливості і тонкощі пізнання можна пояснити, користуючись законами механіки. Найбільш відомим прикладом реалізації цього принципу стала робота Аристотеля «Метафізика». Запропонований ним спосіб теоретизації мислимого обстоював канон механічного осмислення, розуміння та опису існуючого наведення порядку в організації пізнання, використовуючи як психологічні знаряддя мислення логічні форми, що забезпечували

встановлення цього порядку. Механічне кореспондування останнього було прийнято його сучасниками як таке, що повною мірою відповідає вимогам об'єктивності, адже слідувало вимогам *раціонального* зорганізування мислення. Загалом раціональність обраного способу дослідження мислення полягала в тому, що він заперечував суб'єктивізм та визнавав об'єктивне існування дійсності, себто незалежне від міркувань суб'єкта, котрий пізнає. Ідеальною формою здійснення раціонального пізнання, пояснення його особливостей і забезпечення істинності звично розглядалася дедуктивна логіка. Підставою розгляду такого пізнання було переконання, що саме і лише вона у повному обсязі та завдяки змістовності її понятійної системи кореспондує реальні процеси існування та розвитку, причому не тільки мислення, а й усїєї маси явищ дійсності. У цьому призначенні раціоналізму неважко побачити його пристосування до законів природничих наук, яке у ту пору продовжувало розглядати логіку за ідеал раціональної організації пізнання, яка відповідає наявним реаліям.

У Середні віки реалізм, також як і в добу Античності, приймався філософською елітою як напрямок, що полягає у забезпеченні об'єктивного існування ідей. Згодом це призвело до виникнення поняття «науковий реалізм», що знаменував напрям, сутність якого становило теоретичне обґрунтування об'єктивного існування реалій, що гранично точно організує як осмислення, розуміння і опису пізнаного та аргументування істини засобами її добування. У філософії Середньовіччя реалізм головним чином постав як напрямок, що забезпечує істинність новопосталих ідей. У способі реалізації його мети неважко побачити пристосування «наукового реалізму», до законів природничих наук.

Використання логіки в її традиційному функціональному призначенні – забезпечувати істинність розглядуваних відповідно до вимог «наукового реалізму» положень, свідчить про продовження його експлуатування вченими XVIII століття, причому у їх намаганні адаптувати його до логіки як до архаїчного способу організації пізнання.

Для унаочнення раціонального розуміння законів психіки, Демокрит ввів у філософію поняття «механічного детермінізму», що пропонує найдоступніше, принаймні на той час, розуміння грецьким суспільством пояснення причинної зумовленості на кшталт законів механіки. В добу реформації французь-

кий теолог Жан Кальвін додав до сфери протестантської свідомості поняття «теологічного детермінізму» як засадничого принципу вчення, що пояснює причинний зв'язок між явищами та Божим промислом. Не уникнув спокуси вживати таке пояснення й англійський мислитель, матеріаліст Джон Локк, котрий доповнив філософію поняттям «психологічного детермінізму», що набув статусу принципу причинного пояснення походження знань із почуттів.

На користь переконання в істинності принципу детермінізму як вихідному положенню організації пізнання набула поширення теорія еволюції Чарльза Дарвіна, що призвело до обґрунтування ним принципу «біологічного детермінізму». Слідування його узasadненням залишалося на рівні стійкої впевненості у його істинності і не змінювалося, зокрема і під впливом непохитного авторитету Ісаака Ньютона. У цілому, солідаризуючись з позицією Щедровицького та Алексеєва щодо вагомості спеціальної організації досліджень явищ дійсності, які постійно перебувають у процесі руху та розвитку, використовуючи з цією метою альтернативний за характером динамічний підхід до їх повнішого пізнання, вважаємо за доцільне означити ці явища як *об'єкти* вивчення. Задля обґрунтування такої доцільності є сенс запозичити методологічний підхід Анатолія В. Фурмана, котрий розглядає дослідження мислення в контексті рефлексування методологічної відповідності його між мислєдїяльнісними засобами та організацією. Власне мовиться про парадигмально-пізнавальний підхід, відповідно до особливостей якого слід чітко аргументувати відмінність між *теоретичною процедурою*, яка реалізує парадигматизацію мислення, та *метатеоретичною процедурою*, що здійснюється шляхом аналізу та синтезу протилежних концепцій або теорій та уможлиблює їх інтеграцію в нову, інтегрально-методологічну, якість. Цілком підтримуючи зазначену Фурманом функцію *теоретичної процедури*, вважаємо, що розраховувати на її функційну здатність утілити в життя синтез протилежних концепцій, безпідставно. Що ж до спроможності *метатеоретичної процедури*, то це повною мірою припустимо, оскільки сам спосіб реалізації динамічного підходу до досліджень мислення слід обирати синтез саме протилежних концепцій і теорій, що забезпечує його інтеграцію в оновлену метаметодологічну вагомість.

Прийняті концепти і понятійні визначення покликані пояснювати ступінь досліджуваності

мислення, яке розвивається, в об'єктно-предметному форматі певного підходу / світогляду, вказуючи на те, що принципово *неприпустимо* використовувати дедуктивну логіку як спосіб його розвитку, що являє собою суперечливий динамічний процес, де ресурси вказаної логіки постають засобами реалізації цього способу. Загалом показово, що розчленування на складові частини єдиної системи понять, притаманне статичному підходу і назване «аналізом», призначене для визначення одиничного із загального, допускається правилами логіки, *якщо воно здійснюється в межах однієї системи понять*, кожне з яких має своє місце у її структурі і знаходиться з іншими поняттями у відношенні збалансування, тобто логічного *підкорення* або *зіставлення*, що зберігає усвідомлення загального, яке поєднує ці частини. Проте, якщо ж такому аналітичному розчленуванню на частини піддається складний *комплекс понятійних систем*, у якому кожна із систем є такою його складовою, яка використовує лише власні способи та засоби розвитку пізнання, то стверджувати, що цим частинам можна надати статус етапів процесу діалектичного розвитку мислення, навіть не знаючи того, чи забезпечує їх наступність зростання ступеня забезпечення пізнання, недостатньо. Вочевидь причина цієї недостатності подвійна, зважаючи на основний принцип дослідження розвитку мислення, що має відповідати двом фундаментальним положенням діалектики: по-перше, джерелом розвитку завжди є боротьба суперечностей, по-друге, сам розвиток здійснюється як перехід кількісних змін у якісні. Окремо зауважимо, що пізнавальні ж можливості використання теоретичних систем з метою дослідження розвитку свідомості вельми *обмежені* із-за ознак-властивості статичного підходу як способу осмислення шляхом категорійно структурованого мислення, яке передбачає аналіз загального у вигляді розчленування його на складові частини. Останнє як процедура має сенс тільки при аналізі *єдиної* системи понять, кожне з яких має своє місце у структурі цієї системи і перебуває з іншими поняттями у відношенні *згоди*, збалансування, себто *логічної підпорядкованості*, реалізуючись через виявлення логічних зв'язків між поняттями в межах кожної частини загального, які мають статус філософської категорії «*окреме*». Дедукція ж, передусім як спосіб вирішення цього завдання, спрямована на виявлення нового знання саме завдяки встанов-

ленню невідомих раніше логічних зв'язків між одиничними поняттями та поняттями «окремого». У *єдиній системі* понять правила логіки припускають, що наявність цих новоявлених зв'язків демонструє поєднання окремих частин загального поняття, що є умовою зростання його змісту і результатом розвитку мислення. Отож, не має сенсу піддавати аналітичному розчленуванню на частини *складний комплекс понятійних систем*, де кожна така система, будучи його складовою, використовує лише власні способи та засоби розвитку пізнання. Тому стверджувати, що ці складові можна наділити статусом етапів процесу діалектичного розвитку мислення тільки на підставі очевидного зростання ступеня забезпечення його пізнаваності недостатньо. І цьому є пояснення. Описані складові відрізняються одна від одної різними системами понять, які перебувають між собою в логічному відношенні *неузгодження*, тобто у дихотомійній *суперечності* та *протилежності*, що вимагає використання кожною системою різних способів і засобів осмислення, розуміння та пояснення мислимого. До таких засобів відносяться так звані *суперечливі поняття*, або такі, у яких спростування усіх ознак одного поняття **A** становить весь зміст другого поняття **B**, а також *протилежні* поняття, або ще такі, у яких спростування одного поняття **A** складає тільки частину змісту другого поняття **B**, що має місце, коли поняття **A**, окрім спростування поняття **B**, має ще й власні особливі ознаки **X**. Також не підлягають порівнянню так звані *суперечливі судження*, у яких при тотожності за обсягом підметів **S1** і **S2** присудки **P1** і **P2** суперечать один одному за змістом, а також не порівнюються *протилежні* судження, у яких при тотожності за обсягом присудків **P1** і **P2** підмети **S1** і **S2** взаємно суперечать змістовно.

Обмеженість статичного підходу до дослідження мислення підтверджується запропонованим у філософських словниках радянського періоду недосяжним для дедуктивної логіки і тому бездоказовим поясненням того, на якій підставі Гегель привласнив цим понятійним конструкціям статус етапів розвитку свідомості та самосвідомості. Знаючи закони і правила логіки легко зрозуміти, що цього не можна зробити шляхом аналітичного роз'єднання з а г а л ь н о г о, ознаки якого поєднані цим відомим мислителем у понятті «абсолютна ідея». Визнати це непорозуміння означає розписатися у власному безсиллі досягнути *сут-*

ність його діалектичного методу, згідно з яким абсолютна ідея виражала в мисленні і самопізнанні динамічне і внутрішньо суперечливе природне мислення. Тим не менш, за приклад такого недоступного дедуктивно організованому розумінню пояснення основоположного принципу гегелівської діалектики, позбавленого пояснення його особливостей в умовах настановлення, фіксованого на безумовному визнанні аналізу як головного і найбільш значущого напрямку розвитку мислення, що веде до відкриття істини, є підстави розглядати більшість офіційних видань другої половини ХХ ст. адже діалектичний метод Гегеля сутнісно не пояснюється. Скажімо, стверджується таке: «У процесі свого діалектичного саморозвитку «ідея» Гегеля проходить три основні етапи. Перший етап – логічний, коли вона діє ще у своєму «доприродному» бутті, у «стихії чистого мислення». Ця частина філософії Гегеля викладена у його «Науці логіки». На другому етапі «ідея» перетворюється на природу, яка, за Гегелем, є «інобуттям абсолютної ідеї». Своє вчення про природу він виклав у «Філософії природи». Вищим, третім ступенем саморозвитку ідеї є «абсолютний дух». Цей ступінь розвитку «абсолютної ідеї» Гегель розкриває у своєму творі «Філософія духу». На цьому етапі «абсолютна ідея» заперечує природу і повертається до самої себе та розвиток знову відбувається у сфері мислення, але вже людського мислення» (краткий філософський словарь, 1955, с. 80).

Спостереження за помилками, які допускаються у виборі способу дослідження та які призводять до хибних висновків, свідчать про те, що ці помилки, на жаль, мають місце аж до нашого часу, незважаючи на те, що ще на початку минулого століття гострий розум вождя пролетаріату, в роботі «Конспект книги Гегеля “Наука логіки”» недвозначно вказав на їх причину. Згідно з його поясненням, цією причиною постає традиційне використання логіки, незалежно дедуктивної чи індуктивної, як єдиного й універсального зразка організації мислення: «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється у свідомості людини фігурами логіки. Ці фігури мають міцність забобону, набувають аксіоматичного характеру саме (і тільки) через їх мільярдне повторення». Проте радянська філософська наука не сприяла усвідомленню важливості зазубреної вченими фрази не просто як підказки, а як вказівку на те, що логіку, в су-

часному розумінні її ролі в мисленні, Гегель розглядав як *предмет* дослідження, формальну складову мислення, за якою, враховуючи окреслені відношення, збереглася тільки функція слугувати джерелом посилань, що підлягають подальшому вивченню і реорганізації завдяки актуалізації операційної його складової. Водночас *об’єктом* дослідження цього геніального мислителя була *наук мислення*, яка розкривала внутрішній світ людини, позначений ним терміном «б у т т я». Однак автори періоду радянської філософії вчиняли необачно, слідуючи звичці покладатися на статичний підхід до дослідження мислення, способом реалізації якого була аристотелівська дедуктивна логіка, що закріпилася у свідомості європейських інтелектуалів як зразок організації мислення. Як відомо, особливість цієї логіки полягає в тому, що вона спрямовує мислення на розкриття істини шляхом розчленування на частини деякого вже існуючого плетива явищ, причому безпосередньо очевидного чи виведеного логічно, або просто підтвердженого точними спостереженнями чи достовірними свідченнями авторитетних осіб, котрі його спостерігали, що ними зафіксовано у формі відомого загального поняття. Дедуктивна логіка *заздалегідь* виходить з того, що ці частини є складовими єдиного цілого і тому належать до єдиної системи, що може бути пояснена логічними правилами впорядкування (*sensus notionum*). А це дозволяє порівнювати дані складові між собою (*fundamentum sive tertium comparationis*) винятково і лише на підставі очевидності переконання в тому, що ці поняття та судження перебувають між собою у логічному відношенні збалансування, незважаючи на те, що це категорично *виключається* правилами логіки. Інакше кажучи, дедуктивна логіка реалізує статичний підхід шляхом добування істини методом розчленування на складові частини *деякої вже існуючої* сув’язі явищ у єдине загальне поняття з одиничним явищем, зв’язок між яким і загальним поняттям є *очевидним у межах однієї системи*. Дедуктивно організований розум не в змозі визнати можливість такого поєднання тоді, коли розчленуванню підлягає *цілий комплекс систем, які відрізняються одна від одної*, оскільки формально в них немає нічого спільного, тобто коли спосіб і засоби реалізації пізнання у них різні. І все ж існування такого зв’язку визнається, незважаючи на його формальну безпідставність, коли він не може бути виведений дедуктивно, а лише підтверджується

спостереженнями за особливостями перебігу мислення, а також нібито достовірними свідченнями авторитетних осіб, *істинність яких* не може бути підтверджена сучасними інтелектуальними засобами. Відтак заздалегідь і бездоказово передбачається, що ці складові виходять із єдиного цілого і тому належать до єдиної їх системи, яка поєднує їх між собою логічними правилами згармонювання. Це уможливує їх порівняння: поняття і судження, що передають зміст кожної з цих частин, знаходяться між собою в логічних відношеннях *тотожності, підпорядкування або співвіднесення*, незважаючи на те, що насправді вони перебувають у логічному відношенні *невпорядкованості*, тобто є *суперечливим*, або *протилежними*.

Г.В.Ф. Гегель у своїй невимовній мудрості й понині дає зрозуміти, наскільки актуальною є використання можливостей діалектичного підходу для організації дослідження мислення. Останнє треба починати з його нагальної потреби та особливості *безперервно вдосконалювати свідомість*, керуючись метою досягнення вищого ступеню власної пізнавальної здатності людини шляхом рефлексивної оцінки досягнутого, що прийнято позначати терміном «о б' є к т». Нерозуміння значущості динамічного підходу для дослідження мислення, а разом і звичайне незнання його переваг над статичним, перешкоджає прагненню усвідомлювати, зрозуміти та описувати цю вишукувану дослідником особливість мислення такою, як це дозволяє здійснювати динамічний підхід, який використовує *різні способи вивчення мислення окремо в межах кожної окремої системи*, покладаючись на послідовність пізнавальних можливостей кожної частини, використовуючи різні понятійні системи, що фіксують в одній думці сутнісні ознаки явищ. Здебільшого до таких поняттєвих кластерів відносяться поняття і судження одного функційного рівня, але різних способів реалізації дослідження, що *не підлягають порівнянню*, оскільки не мають між собою нічого загального. Це – *суперечливі та протилежні* і поняття, і судження. Врахування логічних відношень непідлеглості порівнянню, які мають місце як між поняттями, так і між судженнями різних способів пошукування, перешкоджає розпорошенню людського розуму, котрий, керуючись правилами логіки, виводить із *відомого* загального поняття *невідоме* одиничне поняття.

Відповідно до законів дедуктивної логіки доказ істинності завершального судження сто-

совно підлеглості одиничного поняття загальному, реалізований у межах однієї логічної системи, здійснюється шляхом використання логічною думкою самостійного явища, так званого *дедуктивного умовиводу*, себто засобу доказу істинності виведеного завершального судження. Такий доказ виходить із безпосереднього відношення дедуктивних суджень між собою, згідно з відомими правилами їх *підкорення*, коли з істини вищого, загального судження виводиться істина всіх підлеглих суджень. У знаковій формі дедуктивний умовивід кореспондує визначення невідомого відношення між двома поняттями **S** і **P** на підставі їх аргументованого відношення до деякого третього поняття **M**. Іншими словами, якщо *невідоме* відношення між поняттями **S** і **P**, але відоме відношення між **P** і **M** і відношення між **S** і **M**, то з цього можна вивести заключне судження про відношення **S** і **P**. Зрозуміло, що *не можна* здійснювати дедуктивний умовивід, зважаючи на відношення між *поняттями та судженнями різних систем*, які не мають між собою нічого загального. У випадку ж надзвичайної значущості обґрунтування *неможливості* встановлення логічного зв'язку між *поняттями і судженнями різних систем* треба хоча б вдатися до *опусу (descriptio), пояснення (epslicatio et declaratio), або ж унауочненого роз'яснення (illustratio et exemplificatio)* умов цієї неможливості.

Жодною мірою не ставлячи під сумнів високий дискурсивний рівень функціонування вітчизняної філософської думки, наберемося сміливості і поставимо питання: «На якій же підставі стверджувалося, що складові «абсолютної ідеї» можуть розглядатися як етапи розвитку пізнання і, більше того, як ресурси діалектичного саморозвитку самосвідомості, оскільки немає навіть згадки про внутрішню суперечливість мислення?» Не йдеться також і про духовну діяльність свідомості, вибудованої, згідно з Фіхте, за принципом природної внутрішньої закономірності людського Я, що реалізує цей розвиток особистості шляхом самопізнання і самовдосконалення, уможливаючи тим самим не тільки пізнання існуючого, а й творення його. Як нам видається, перші дві частини «абсолютної ідеї», що наведені в цитованому «Короткому філософському словнику» цілком слушно розглядати як етапи розвитку самосвідомості, оскільки мислення дійсно робить крок у власному розвитку завдяки вирішенню проблеми антиномійного протистояння сформованих за законами

логіки теоретичних положень. Синтетичне судження, що подається за завершальний етап розвитку ідеї, постає як знаряддя здолання внутрішньої суперечності, що свідчить про незрозумілий для аналізу зв'язок його з першою і другою частинами визначень, а тому факт їх поєднання доречно розглядати суто як вербально нереалізований продукт творіння авторської свідомості.

Отже, *протилежність* та *суперечливість* логічних відношень між поняттями та судженнями різних логічних систем, що виявлена шляхом розчленування їх єдиного комплексу, перешкоджає еволюціонуванню розуму, котрий керується правилами логіки і виводить із відомого загального поняття одиничне поняття. З цього виходить, що аналіз як напрям думання, що реалізується, керується принципом дедукції, яка роз'єднує на окремі частини *процес мислення, унеможливорює* охоплення розумом його сутність. Вважалося, що достатньо для цього було б, *не порушуючи при цьому принципу статичного підходу* до організації дослідження, задіяти синтез як напрям поєднання окремих одиничних ознак явища в єдине ціле, замінивши аналіз і дедуктивну організацію мислення на синтез та індуктивну його організацію з тією ж метою – *визначити сталість причинного слідування одного одиничного явища за іншим (sequentia)*. Такий зв'язок може бути віднайдений за допомогою індукції, яка, на думку логіків, спроможна відповідати вимогам всезагального і безумовного *закону причинності*.

Стрімкий розвиток природничих наук поставив логічний розум у становище, коли він змушений був усвідомити необхідність узагальнення виявлених увагою, або отриманий експериментально поодиноких явищ, та визначення відношень, що існують між ними та відомим загальним поняттям, родом, законом. Це вимагало від наукової спільноти зберігати непохитну впевненість у тому, що порядок речей у вигляді логічних форм повною мірою відповідає їхньому реальному порядку, й відтак доповнити аналіз синтезом, а дедукцію індукцією, які б зводили процес мислення від поодиноких випадків до чогось загального. Індукція, як і дедукція, повинна була також використовувати логіку, як спосіб організації мислення і мати на меті обґрунтування сталості та важливості у дотриманні наступності одного явища за іншим (sequentia).

Індуктивна частина логіки переважно була розроблена англійським філософом і логіком

Джоном Стюартом Міллем (1806 – 1873) й отримала назву «індуктивної логіки». Ця логіка охоплювала відповідні прийоми порівняння одиничних явищ та узагальнення їх суттєвих (читай логічно детермінованих) ознак у так зване підведення (subsumtio) цих явищ під відоме загальне поняття. При цьому логічна операція підведення під загальне поняття ґрунтувалася на загальних законах підпорядкування понять і вказувала на те, у якому обсязі можна застосовувати результати поодиноких досліджень, або якою мірою вони можуть бути узагальнені, а також на логічному законі достатньої підстави (lex rationis determinantis sive sufficientis). Тут важливе розуміння та опис невідомого явища, що засноване на: а) результатах спостережень та досвіду; б) використанні законів підпорядкування понять, що вказують на те, наскільки ознаки невідомого явища можуть бути узагальнені; в) застосуванні логічного прийому підведення невідомого одиничного явища під загальне поняття відомої теорії; г) дотриманні правил формулювання індуктивного висновку як форми доказу істинності судження. За твердженням відомого філософа і логіка Г.Є. Струве, котрий вимагав від наукового співтовариства категоричного визнання положення, згідно з яким логічний закон достатньої підстави (lex rationis determinantis sive sufficientis) у мисленні відповідав би у зовнішньому світі закону причинності (lex causalitatis), за яким кожному явищу передують причини. Закон достатньої підстави, за його твердженням, поставав початком пізнання речей (principium cognoscendi), себто його принципом, а закон причинності був початком їх дійсної буттєвості (principium essendi).

Доказ істинності індуктивно мислимого здійснювався шляхом зреалізування індуктивного умовиводу. В ньому існування досі невідомого причинно-наслідкового зв'язку між *відомими* – поодиначним положенням S і загальним положенням P – здійснюється за допомогою загального положення M , однак за умови відповідності всіх істотних ознак поодиначного S всім істотним ознаками всього роду P . Практично через те, що відомих ознак поодиначного поняття S існує декілька, то для формулювання індуктивного висновку вимагається мати стільки ж відомих ознак положення-посередника M ($m_1, m_2, m_3 \dots m_n$), відповідних усім суттєвим ознаками загального становища P . Виходячи з цієї вимоги, менший посил індуктивного висновку повинен вказувати на достатню підставу для узагальнення предмет-

них результатів, висловлених у більшому посиленні.

Науковий метод вивчення явищ має бути двояким – дедуктивним та індуктивним. Дедуктивний метод використовується тоді, коли з відомої кількості очевидних істин, званих *аксіомами*, дедуктивно виводяться часткові положення, що пояснюють зміст загальних положень. Головними розумовими діями цього методу є визначення змісту загальних положень, розчленування їх на похідні положення і дедуктивний висновок, що вказує на логічний зв'язок між окремими і загальними положеннями. Індуктивним методом користуються тоді, коли з безлічі окремих випадків одного й того ж роду індуктивно виводяться загальні положення, тобто закони, що пояснюють усі об'єднані ними окремі випадки. Інструментами даного методу, що пояснює його суть, є *спостереження і досвід*, що упрозорюють зміст окремих випадків, операція їх порівняння між собою і визначення їх ставлення до спільного роду, а також розумова дія індуктивного узагальнення, що виводить загальні висновки з окремих випадків. Проте, головню через використання прийому підведення невідомого поодиначного явища під загальне поняття однієї з відомих теорій, у процесі абстрагування від нього відсікаються так звані «не істотні» ознаки, до яких ставилися як до випадкових, а також ті, які свідчили про існування логічного зв'язку між цим явищем і загальним поняттям якоїсь альтернативної теорії. Виникнення таких теорій, що застосовують один і той же спосіб осмислення, розуміння та опису невідомих явищ, що відстоюють принцип детермінізму, пояснюється тим, що мислення здатне фіксувати одночасну наявність логічного зв'язку деякої сукупності його ознак з одним об'єднувальним загальним поняттям, якому віддає перевагу суб'єкт, і знехтувати іншими, неістотними ознаками. Залежно від того, до якого загального поняття це явище було віднесено і виникали взаємовиключні версії осмислення, розуміння та опису невідомого явища. Ознаки альтернативного зв'язку, які *не підпорядковані* логіці, накопичувалися у свідомості суб'єкта у вигляді так званого «логічного залишку» чи резидіуму [8-11]. Коли ж резидіум досягав статусу контрдоводу, логіка як спосіб статичної організації мислення змушена була визнати співіснування двох взаємовиключних теорій, підсумкові судження кожної з яких, чітко дотримуючись правил логіки, доводять *свою істинність*

парадоксальним чином, себто мовиться про несподіване явище, що не відповідає звичайним уявленням, а в сучасному розумінні розглядається як таке, що суперечить логіці ототожнення тих понять, суджень та умовиводів, що перебувають між собою у відношеннях протилежності або протиріччя.

Виникнення парадоксів при використанні індуктивного способу осмислення та його засобів означає те, що упускається той факт, що індукція, у традиційному європейському розумінні, витлумачується як форма раціональної організації наукового пізнання, *підпорядкованого жорстким вимогам дедукції*. Така індукція ігнорує факти, що не мають розумного (читай дедуктивного) пояснення, тобто сутнісно суперечать цьому звичному поясненню, що позбавляє мислення суб'єкта можливості розвиватись шляхом узагальнення зафіксованих спостереженням, або виявлених експериментально і вже відомих явищ у нові, ще невідомі загальні поняття, чим зводить розвиток мислення до розкриття всього лише оновлених особливостей відомого, усталеного загального поняття. Осмислення ж нового, ще невідомого явища, яке дозволяє здійснити перехід від одного етапу розвитку мислення до іншого етапу, можна здійснити тільки індукцією, звільненою від кайданів дедукції. Така вільна індукція дозволить мисленню об'єднувати між собою різні системи понять та суджень у загальне нове положення на противагу поєднанню тих, що допускають правила логіки, які дозволяють прирівнювати між собою винятково поняття, що знаходяться між собою в логічних відношеннях *узгодження* (такі, що перебувають у стосунках тотожності), підпорядкування і співпідпорядкування. Для цього мисленню потрібно відмовитись від використання законів як дедуктивної, так і індуктивної логіки та припустити можливість об'єднання понять та суджень різних систем, керуючись спроможністю поєднувати ті з них, які не підлягають порівнянню. До таких понять *слід відносити* ті, що знаходяться між собою в неузгодженні (*oppositio notionum*), тобто в *суперечливості* і *протилежності* понять.

Підкреслимо, що потреба звільнити індукцію від дедукції, яка сковує розвиток мислення, є цілком природним проявом *діалогічної природи мислення* і відповідає уявленням Гегеля про «абсолютну ідею» саморозвитку свідомості, яка, на його думку, будучи діяльнісним початком її саморозвитку, демонструє результати дії, що виходить із

цього свого початку ще у своєму «доприродному бутті» – у стихії «чистого мислення». На наш погляд, усвідомленню «абсолютної ідеї» в гегелівському її розумінні, цілком відповідає осягнення єдності крайнощів індукцією, звільненою від ярма дедукції. Розуміння функціонального призначення такої *звільненої індукції* відкриває перед синтетично організованим мисленням перспективу розвитку свідомості та самосвідомості повною мірою. Скажімо, задля реалізації такої можливості Гегель відокремив умови, за яких індуктивне пізнання, що контролюється дедукцією, розвивається, керуючись законами логіки і правилами логічного відношення між поняттями і судженнями, від умов, коли цей розвиток буде звільнено від необхідності дотримання логічних законів. Тоді індукція вивільнена від контролю дедукції, відкриває перед мисленням перспективу здійснити перехід від поодиноких випадків такого об'єднання до загального висновку, дотримуючись вимог відкритого Гегелем *закону заперечення заперечення*. Саме цей закон забезпечує реалізацію діалектичного процесу саморозвитку «абсолютної ідеї» як діяльнісного початку самого саморозвитку, що дозволяє вільній індукції поєднати між собою три, розділені аналізом, частини цієї ідеї та надати їм статусу етапів її діалектичного розвитку. Цього можна досягти шляхом наповнення конкретним змістом створеної ним ідеальної умоглядної моделі діалектичного розвитку, що зорганізована у вигляді єдності *тези, антитези та синтези*. В нашому випадку збагачення змісту цієї моделі досягнуто у такий спосіб: функцію тези виконує поняття «інобуття», антитези – поняття «небуття», що спростовує поняття «буття», тоді синтезою є повернення до осмислення «буття» у його вихідному стані, що позиціонує його вже на якісно вищому рівні розвитку в судженні «буття є небуття». Це стає можливим, коли мислення, дотримуючись основного принципу динамічного підходу і законів діалектики, *трансцендує* осмислення, розуміння та опис невідомого науці явища за межі логіки та використовує власні процесні спроможності у вигляді категорійно неприпустимого поєднання в одному понятті протилежних ознак невідомого. Оскільки ж визначення *істинності* отриманого синтетичного судження, яке означає таку єдність, суперечить засадничому логічному закону *суперечності* (*lex contradictionis*) і вона в разі цього залишається недоказованою засобами логіки, то мислення, позна-

чене синтетичним судженням, усвідомлюється як *парадоксальне*.

Початок ХХ століття ознаменувався остаточно усвідомленим достойниками наукової спільноти того, що поняття логіки, які були вперше виведені шляхом логічних визначень у ХV, не можуть розглядатися як здатні поєднувати у собі суттєві ознаки деяких ідеальних об'єктів осмислення, інтуїтивно розуміння яких поставало більш змістовним, ніж те, що уможлилювали дедуктивні й індуктивні узагальнення. Головною перешкодою на шляху реалізації розвитку науки стала докорінна зміна ставлення до логіки як до застарілої форми організації мислення і перехід до принципу побудови теорій, засади якого передбачити ще геніальні представники Античності, епохи Відродження та Нового часу, а також видатні діячі сучасних точних, природознавчих і гуманітарних наук. Маються на увазі спроби обґрунтувати вихідні поняття математики – «множини», фізики – «часу», «простору», «неподільності», «атомарності», «дії», а також гуманітарних наук: філософії, правознавства, психології, конфліктології, політології, головним психологічним знаряддям мислення яких була буденна мова. Тому постала *проблема* обґрунтування вихідних понять й відтак теоретичних уявлень, що підкорядковані законам і правилам формальної логіки.

Ситуація, яка склалася у цих науках, визначалася радянським філософом В.С. Біблером як *парадокс* істотних ознак таких розповсюджених у побуті понять, як мудрість, справедливість, хоробрість, мужність, совість, обов'язок, їх одночасно наявні полярно протилежні ознаки, структура і функціональне призначення яких перешкоджати поєднанню в одній думці інтуїтивно зрозумілий зміст мислимого у повному обсязі.

У пошуці форми, спроможної утворювати узмістовлені такі індивідуальні об'єкти, вирішальну роль зіграв факи відокремлення психології від філософії і набуття нею статусу окремої науки, за предмет якої первинно була обрана *свідомість*. Бажання розв'язати проблему змісту і функції свідомості в реалізації пізнання привело до запровадження таких її особливостей, як *парадоксальні рушійні сили*, використання яких мисленням за власне психологічне знаряддя уможлилювало усвідомлення недосяжних логіці відношень між причинами і наслідками й через це сприяло розробці організаційних засад людської поведінки, виходячи з інших принципів здійснення.

У такий спосіб загострилася проблема відмовитися від претензій на володіння істиною в останній інстанції і від бажання заперечувати міркування опонента вказівкою на їх суперечливість. Їх місце займало усвідомлення важливості зберегти наявний у міркуваннях опонента *момент істини*, що уможливило розуміння об'єкта осмислення у єдності його протилежностей. Згодом це було з'ясовано, що це розуміння могло бути досягнуте винятково завдяки взаємодоповнювальному діалогу між двома протилежними логіками, розуміння цих об'єктів повно відповідного розумінню діалогу М.М. Бахтіним, як такого, котрий розвивається відповідно до своєї власної логіки і відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення *у процесі розв'язання діалектичної суперечності* [2a]. Стало остаточно зрозумілим, що цього можна досягти лише просуючись шляхом *парадоксального за формою і діалогічного за своєю сутністю пізнання*.

З урахуванням вищевикладеного предметом чинного дослідження є осмислення процесу розвитку свідомості, яке має форму процедури логічного виведення варіантів гносеологічних уявлень про її природу, що традиційно використовується, слідуючи вимогам статичного теоретичного, суто категорійного, підходу до організації дослідження, який вимагає усвідомлювати, розуміти та описувати невідомі науці особливості цього процесу, користуючись законами логіки. Застосування статичного підходу демонструє його неспроможність реалізувати це осмислення в умовах часткової або повної категорійної невизначеності принципів, способу та засобів функціонування процесу розвитку свідомості, в разі чого його вивчення вимушено реалізується бездоказово, поєднуючи крайнощі емпіричних проявів її розвою. Виходячи з окресленої необхідності вдосконалення принципу, способу та засобів осмислення процесу розвитку свідомості, *об'єктом* цього дослідження обрана динаміка такого розвитку, яка передбачає використання динамічного *метатеоретичного* підходу до її дослідження. Уреалізування цього підходу відкриває перспективу досягнення більш високого ступеня усвідомлення витоків, способів, засобів і вимог розвитку свідомості, що забезпечують істинність отриманих результатів. Це досягається передусім завдяки слідуванню принципам, що відкриті Гегелем, а саме закону *спростування спростування*, який *трансцендує* осмислення, розуміння та опису невідомих особливостей розвитку свідомості,

за межі логіки, використовуючи для цього власні процесуальні можливості й керуючись метою категорійно неприпустимого поєднання у одному понятті протилежних ознак розвиткового оприявлення життєпотoku свідомості.

Метатеоретичний підхід надає мисленню можливості виявляти нові джерела, способи, засоби та умови істинності отриманого результату. В нашому розумінні ця новизна дозволить урешті-решт усвідомити сутність процесу діалектичного розвитку свідомості, згідно з вимогами якого мислення потрібно пізнавати, враховуючи його динамічну і суперечливу природу. А лише потім, спираючись на ці його природні особливості, вишукувати спосіб і засоби організації дослідження, знання яких уможливило б поєднання між собою трьох етапів розвитку «абсолютної ідеї», яку Гегель вважав основою світобудови, що існувала ще до появи природи та людини. Кожен із цих етапів, розглянутий в контексті їх єдності, постає у вигляді *субстанції*, що пізнана завдяки використанню властивих лише Гегелю способу та засобів розумового досягнення мислення як *елемент* чи функціонал форми єдиного процесу діалектичного розвитку. Він у вигляді стабільно зафіксованої, притаманної лише одному конкретному історичному етапу розвитку свідомості, частини складника шуканої динамічної форми досягнення його сутності. Всій філософській системі Гегеля властива поетапна потрійність: *теза – антитеза синтеза*, причому як окремих, але взаємопов'язаних моментів (етапів) розвитку свідомості.

Залишимо осторонь звинувачення Гегеля в іdealізмі як несуттєві на тлі оцінки його внеску в теорію пізнання, оскільки для сучасного дослідника мислення значущість цього внеску полягає зовсім не у перевазі, яку він надає одному світогляду, що заперечує інший. Значущість внеску Гегеля в науку про пізнання визначається тим, що для нього триєдність *теза – антитеза – синтеза* означала зовсім не логічну схему розвитку мислення, а три етапи саморозвитку його індивідуальної свідомості, яка аж до нашого часу підлягає ретельному і досконалому вивченню (див. до прикладу [7]). Логіка розуміння його підходу поставала не як єдина та універсальна, відірвана від внутрішнього світу людини, тобто не від його буття форма організації пізнання, а як мислення, котре розкриває таїну цього психодуховного світу каналами діалектично поетапного самостійного *здобуття нею*

способу розвитку свідомості, що у підсумку спричинило відкриття сфери *сомосвідомості*. Так, на першому етапі дослідження цього яскравого мислителя самостійне обґрунтування методу розвитку свідомості здійснювалося з допомогою визнання *тотожності своєї структури і структури логіки*, на другому – прийняття *тотожності власної структури і структури безперервно розвиткового буття*, а на третьому, заключному, етапі, судячи з того, що безпосередньо виходить з позатеоретичних роздумів самого автора, – висвітлення *тотожності природи ідеального буття і природи самого себе як особистості, котра розриває цю природу*. У зв'язку з цим підкреслимо для нас очевидне: у ситуації локальної або повної відсутності попередньої інформації про якесь явище, природа якого стає об'єктом осмислення, загальність його властивостей постає перед мисленням або вихолощеною на догоду принципу, способу і засобам його осмислення, що історично склалися, або просто невідомою для суб'єкта пізнання. Такі ситуації у психології мислення називаються «проблемними», «проблемно-діалогічними» [20-22]. У першому випадку проблеми виникають, коли суб'єкт, будучи знайомий з усіма публікаціями про аналізоване явище, ігнорує той факт, що непродумане запозичення ним архаїчних принципів, способів і засобів його осмислення і, непомітно для себе самого, підміняє у своїй свідомості дослідження природи явища на вивчення відношень між теоретичними поняттями, яке поєднує у собі його ознаки з іншими поняттями ієрархічно, здійснюючи підміну окремого фрагмента дійсності поняттєво-категорійними засобами. За цих умов суб'єкту важко зрозуміти; чи відповідає отримане ним результативне знання про природу явища тому, що воно являє собою насправді, або, навпаки, фактично набуває вагомості знання, далекого від реальності, себто її формальної знакової моделі.

Задля розв'язання проблем, що виникають у проблемній ситуації, відомий філософ Валентин Біблер рекомендував використовувати запропонований ним *спосіб організації мислення* як такий, що спонукає мислення до виходу за межі звичної логіки, за його словами «в інше справжнє (неуявлене буття)». У процесі розгортання такого мислення поняття-уявлення про невідоме з кожним кроком дедалі все більше і більше уточнюється й остаточно набуває форми поняття іншої логіки. У будь-якому разі цей спосіб примушував суб'єкта

використовувати визначення поняття «мислення» у двох значеннях: а) із позиції первинної, логічної його організації – як *парадоксологіку* і б) із позиції природної його організації – як логіку діалогу двох логік, або *діалогіку*. Як на наш погляд, ця пропозиція відкриває перед мисленням можливість організації *способу* осмислення «небуття» як тотожного суперечливій природі «буття». В цьому аналітичному вимірі розробці підлягають засоби реалізації даного способу у формі понять, суджень та умовиведень, які забезпечували б вивчення засад виникнення поняття «небуття» та його властивостей, а також зв'язків з-поміж ними. В іншому випадку, в ситуації утворення проблеми за повної відсутності інформації про явище, для її розв'язання є сенс [8-11] використовувати запропонований академіком А.В. Брушлінським *спосіб* організації мислення, який реалізується, коли за об'єкт осмислення постає *не саме невідоме явище*, яке розглядається у вигляді так званого «невідомого шуканого», а *с п о с і б його осмислення*, що розгортається за допомогою з а с о б і в особистісного когнітивного ресурсу, якими постають розумові о п е р а ц і ї, що враховують реально присутні, але такі, що логічно не пояснюються ознаки цього «невідомого-шуканого», остаточно усвідомлення якого уможливується тільки наприкінці пошуку і знаходження розв'язку.

Так, на *першому етапі діалектичної генези ідеї*, розвиток був осмислений Гегелем у сутнісному вигляді як *суперечність* між крайнощами – поняттям «буття» і так званим, незрозумілим аналітично, логічним залишком (резидіумом), який знаходився за межами дедуктивної логіки і поставав у відношенні *протиріччя* з підметом судження **S**, залишаючись при цьому не задіяним у парадигматизацію, позбавленим будь-якої раціональної форми, представленим невеликою частиною емпіричного матеріалу, але співіснуючим з присудком **P**. У цьому разі Гегель і залишив мислення у сфері *гносеології*, незважаючи на те, що дедуктивне мислення, як правило, починалося з формального осмислення *абстрактного буття*. Проте філософ-теоретик не розглядав поняття «*абстрактне*» як форму, відділену від окремих сторін буття і позбавлену будь-яких конкретних його ознак, тобто як безумовне *ніщо*. У його діалектиці абстрактне розумілося всього-на-всього як *збіднене*, позбавлене мінімальної кількості ознак будь-якого невідомого конкретного буття. Тому останнє набуває

уконкретненого значення у вигляді формально-логічного поняття «інобуття», яке відрізняється від «абстрактного буття», хоча при його осмисленні й використовувались засоби гносеології. У такий засіб формувалися логічні поняття, які поєднували в одній думці всі ознаки розвитку свідомості, що позначалося шляхом загальностверджувальних теоретичних суджень, а невідомі відношення між двома поняттями реалізовувались умовиводами, дотримуючись загальних правил їх формулювання.

На перший погляд, використання цих засобів виключає суперечливий характер розвитку самосвідомості на цьому етапі, оскільки спосіб її такого розвитку ініціюється категорійно організованим мисленням у формі дедуктивної логіки. Проте зміст мислення, якому була надана форма тезового судження, все ж містить у собі показник початку розвитку *самосвідомості*, так званий логічний залишок (резидіум). Тому на першому етапі діалектичного розвитку «абсолютної ідеї» мислення розглядалося, як тотожне структурі логіки. Вочевидь і розуміння істини, яке починало складатися ще за часів античної філософії завдяки зусиллям Аристотеля і Платона, пов'язалося із визначенням, що прийшло з глибини століть як відповідність матерії знанню (*Veritas est adaequatio rei et intellectus*). Таке розуміння істини ґрунтувалося на первісному уявленні про те, яким принципом повинен керуватися людський розум, які закони мають бути сформульовані ним як прийнятні для забезпечення безумовної відповідності пізнаного тому, що відбувається насправді, а також які поняття слід використовувати за психологічні знаряддя розвитку пізнання. Зразком вимоги до способів, законів та засобів реалізації мислимого, починаючи з часів Античності та закінчуючи ХІХ століттям, поставали *принцип детермінізму* (спричинення) та закони силогістики Аристотеля. Це зводило мислення до умовиводу (силогізму) в напрямку від загального висновку до окремих, поодиноких випадків і мало на меті *встановлення сталості та необхідності слідування одного явища за іншим* (*sequentia*). У сучасному розумінні силогістика сприймається як *логіка викладу мислимого* шляхом міркувань. Однак як відомо, логіка розглядалася Гегелем всього лише як відірваний від буття (читай внутрішнього світу людини, її свідомості, думок та ідей) спосіб організації мислення, який використовує свій формальний інструментарій – логічні поняття, судження та умовиводи за засоби

моделювання мислення. Поділяючи позицію Фіхте, Гегель відносив поняття до тимчасових, обмежених форм організації мислимого, заздалегідь приречених на те, щоб завжди перебувати на нижчому щаблі його розвитку. Можливість їх існування він убачав тільки у їх системі, в якій кожне поняття потребує для свого існування інше поняття, яке знищує його і дозволяє, тим самим, досягнути його внутрішню суперечливість. Внутрішній світ людини Гегель розумів як такий, що перебуває у русі і розвитку. Однак, незважаючи на те, що звільнив мислення від підпорядкування абстрактній формі, все ж формально залишив його у сфері *гносеології*. Засобом доказу істинності дедуктивного судження поставав *повний* дедуктивний висновок, сформульований на засновках визнання логіки за ідеальний зразок єдиної та універсальної його форми.

У межах першого етапу розвитку ідеї мислення розглядалось як ідеальна форма «*буття*» і позначалося тетичним судженням у вигляді дефінієндума, що вказував на істинність тотожності понять «*буття*» та «*інобуття*»:

Пт є Аа, де:

Пт – дефінієндум тези, що *визначає* тезове поняття «*буття*», дефінієнс якого, або *визначає* тезове поняття, що характеризує спосіб і засоби осмислення та має дві ознаки:

А – дефінієнс тези – явне (логічне) обґрунтування наявності ознак поняття «*буття*»;

а – прихована (недосяжна логічному обґрунтуванню) наявність ознак «*інобуття*», які суперечать поняттю «*буття*» у вигляді так званого логічного залишку (резидіума), що постає в наборі розрізнених ознак самостійного розвитку від якого відмежується дефінієнс **А** при визначенні дефінієндума.

На **другому етапі діалектичної генези ідеї**, цей розвиток був поданий у формі конкретного явлення сутності, яке знаходиться у відношенні *протилежності* між ним та самою сутністю, керуючись прагненням осмислити нове, невідоме знання, що надходить від природничих наук. Для цього Гегель звільнив мислення від підпорядкування абстрактній формі через канал *трансцендування* його змісту із царини *гносеології* як науки, що вивчає джерела, способи та засоби пізнання ідеального буття, у сферу *онтології* як учення про буття, в якому живемо і розуміння якого, згідно з Кантом, позначає *єдність* усього матеріального та ідеального, себто єдність світу речей і сфери їх осмислення. Розуміння істини, на противагу її визначенню, наданому на першому етапі,

визначалося як відповідність матерії знанню (*Veritas est adaequatio intellectus et rei*). Отож на даному етапі розвиток самосвідомості вже не просто ініціювався, як це було на першому, а реалізувався шляхом набуття форми дедуктивної логіки, яка сприяла розвитку свідомості завдяки використанню мисленням невідкладних логіці розумових операцій. В разі їх опрацювання, не дивлячись на те, що відповідно до вимог логіки конкретне антитечне судження поставало у логічному відношенні *протиріччя* з абстрактним тетичним судженням, діалектичний підхід до організацій мислення уможлиблює їх *порівняння*. Підставою такої можливості слугувало визнання *тотожності між структурами дедуктивної логіки та структурами осмислюваних природних явищ*. Особливість цього судження полягала в тому, що антиномічне протистояння з тетичним судженням зумовлювалося присутністю особливих ознаки **X** як показника незрозумілого аналітично, такого, що протистоїть логіці, вже *безпосередньо задіяного* у його присудок **P**. Цей показник також унаслідок реалізується як невідкладний логіці, але підвладний гегелівському закону *спростування спростування* розумових операцій, слідування якому, на цьому етапі забезпечувало зняття протиріччя між явною ознакою визначеного тезового поняття **A** неявною його ознакою **a**, що спричинювало подальше зростання рівня *саморозвитку свідомості*. Це утверджувалося по-іншому сформованою внутрішньою структурою антитечних суджень, яка дозволяла розглядати поняття «буття» та «небуття» як такі, що перебувають у відношенні *незлагодження*, ґрунтуючись на несхожості їх *змісту*, що й увиразнювало їх антиномічне протистояння.

Зауважимо, що антитечне судження позначає наявність ознак матеріальної природи, кількість та суттєвість яких враховується мисленням, виходячи із законів логіки та з урахуванням особливостей осмислюваного. Засобом доказу істинності антитечного судження, передусім в умовах необхідності доповнення його категорійної складової операційною складовою, постає *неповний дедуктивний висновок* сформульований мисленням, яке за власні психологічні знаряддя використовує розумові операції, що забезпечувало визнання тотожності структур логіки та осмислюваного фрагмента матеріальної дійсності.

У межах другого етапу розвитку ідеї ідеальна форма «буття», *позначається* у вигляді дефінієндума антитези, що вказує на

істинність судження про суперечність понять «буття» та «інобуття»:

Па є не Ах, де:

Па – дефінієндум антитези, або *визначене* антитезове поняття «небуття», дефінієнс якого, або *визначуване антитезове* поняття, також поєднує у собі дві ознаки:

неА – ознака визначувального антитезового поняття (дефінієнса), явне (логічне) визначуване поняття, утворене внаслідок переходу дефінієнса тезового поняття **A** у протилежність контрадикторного типу;

x – не прихована, а наявна ознака співіснування категорійного обґрунтування пошуку «невідомого» з протилежним операційним його обґрунтуванням, побудованим на підставі операційних міркувань стосовно можливості існування іншого загального і відповідно до іншої логіки у визначанні антитезового поняття «небуття» яка відображає позитивний зміст дефінієнса антитезового поняття, що протистоїть логіці тези **Пт**.

На *третьому, завершальному етапі діалектичної еволюції ідеї*, власне її розвитку, поданому на другому етапі її реалізації у формі іншого явлення сутності, яке знаходилося у відношенні несумісності з попереднім її оприявленням і знищило його заради нового відношення *злагодження* на підставі повернення до взаємопроникнення поняття «буття» та «небуття», а відтак задля переходу з відношень *протиріччя* або *протилежності* на відношення їх *тотожності*, що можливо при умові того, що свідомість піднялася на якісно більш високий щабель своєї буттєвості – на *рівень самосвідомості*.

Для розуміння того, яким чином Гегель реалізував свою спроможність вирішення цієї суперечності потрібно звернутися до такої блискучої і, безумовно, його ранньої фундаментальної праці «Феноменологія духу», у якій він, переслідуючи мету вивчення мислення як розвиткового процесу, що здійснюється у процесі духовної діяльності суб'єкта з удосконалення свідомості, здійснив *трансцендування* його змісту зі сфери *онтології* у світ *феноменології*. Це дозволило йому досліджувати мислення як процес, позбавлений попереднього досвіду його пізнання. В результаті розмірковувань Гегель виокремив у мисленні таку його особливість, як *здатність розкрити в собі недоступне висловлюванню усвідомлення можливості примирити із собою щось кінцеве, осягаючи його всього-на-всього як принципово інше*. Як з'ясувалося, розкрита

ним ця особливість мислення дозволяла урельнювати таке примирення, використовуючи винятково саму його природу.

У контексті втілення у життя цих можливостей гегелівська «абсолютна ідея» на першому етапі її розвитку, здійснювалася в межах власної, вповні суперечливої, ідеальної природи, задовольняючись спроможністю *розвитку самосвідомості, не виходячи за рамки ідеального (духовного) буття*. На другому етапі Гегель *заперечує* саму можливість ідеї саморозвиватися у форматі ідеального та приймає концепцію використання *розвитку самосвідомості через надання мисленню структури, тотожної структурі матеріальної природи*. На завершальному етапі він *заперечує* дієвість застосування законів природи до організації мислення, звільнивши його від підпорядкування конкретній формі, і повертає його до «самого себе», *переносячи саморозвиток свідомості назад – у сферу ідеального (духовного) буття і перетворюючи еволюцію свідомості у самостійний об'єкт осмислення самої себе (самосвідомість)*.

Мислення, слідуючи гегелівському закону *заперечення заперечення*, здійснювало спростування цього протистояння шляхом використання аналітично незрозумілих і таких, що протистоять логіці розуміння розвитку свідомості, п'яти показників особливих ознак **В**, **А**, **не А**, **Х**, та **С**, також долучених до присудку **Р** синтетичного судження. Ці ознаки збагачують його зміст завдяки використанню мисленням знову ж таки непідвладних логіці розумових операцій, що зумовлюють фінальне зростання рівня *саморозвитку свідомості*.

Передусім **В** постає як явна ознака визначуваного синтезового поняття «буття-небуття», тобто як своєрідний показник використання мисленням непідвладних логіці, але підвладних гегелівському закону *спростування спростування* розумових операцій, слідування якому, на цьому вирішальному етапі розвитку «абсолютної ідеї» забезпечувало *зняття заперечення*, що існувало між явною ознакою визначуваного тезового поняття **А** і прихованою його ознакою **а**, що спричинило подальше зростання рівня *саморозвитку свідомості*.

Натомість **А** – це явна ознака визначеного тезового поняття «буття», а **не А** – така сама ознака визначуваного антитезового поняття «небуття», утворена внаслідок переходу дефінієнса тезового поняття **А** у протилежність контрадикторного типу.

Далі **Х** – не прихована, а наявна ознака виключно операційних міркувань, які *знямають заперечення*, що існує на другому етапі між поняттями «буття» та «небуття», фіксуючи позитивний зміст незрозумілого аналітично, такого, що протистоїть логіці дефінієнса антитезового поняття.

Насамкінець **С** – ознака, яка нічого не виражає на рівні логіки, але *знямає заперечення* між «буттям» і «небуттям» і повертає мислення до своєї ідеальної природи, що вказує на якісний підйом розвитку свідомості до рівня *самосвідомості* способом діалектичного ототожнення буття з небуттям. З особливою гостротою це ототожнення поставало як наслідок вимушеного функціонування мислення в умовах повної категорійної невизначеності, у разі чого його *операційна* складова, замість призначення *доповнювати* власну категорійну організацію, сама набула статусу монополії.

Вирішення проблеми виникнення внутрішніх протиріч Гегель, як і Фіхте, пов'язував з тим, що *свідомість знаходить можливість розвиватися у процесі самоорганізації*. Однак він вважав, що вона розвивається і самоорганізується, *не вимагаючи* того, щоб структура способу осмислення об'єктивного світу в точності відповідала структурі світу матеріальних речей, а щоб вона *еволюціонувалась лише згідно із закономірностями власного розвитку*. Він наполягав на тому, що розвиток свідомості та її самоорганізація здійснюються не просто у ході перебігу мислення, тільки тоді, коли суб'єкт починає *усвідомлювати*, що реалізація більш змістовленої свідомості є наслідком активності його Я і пізнане належить йому, його власному Я, котре встановлює відмінність між тією ділянкою свідомості, яка знаходиться у зв'язку з дійсністю, тією, що позбавлена такого зв'язку. З цього можна висновувати, що Гегель пояснює природу самоорганізації не у загальному сенсі, себто не як реалізацію «духовної діяльності», як це робить Фіхте, а більш конкретно, використовуючи апріорні елементи самого «духу».

Якщо ж подивитись на таке фундаментальне творіння Гегеля як «Наука логіки» в контексті його ранньої роботи «Феноменологія Духу», то можна побачити в ній ще одну, безсумнівно, важливу особливість, на яку вказував один з найяскравіших представників еміграції, які переїхали до Франції, філософ-гегельянець кінця XIX – початку XX століть Олександр Кожев: сама логіка для Гегеля не була зви-

чайною логікою, яка традиційно розуміється як форма мислення, призначена розкривати природу *буття*, а логічне не означало в нього логічне осмислення. Гегель розглядав мислення як феномен прояву «абсолютного духу» суб'єкта і тому досліджував його не як кореспонденцію реального, наявного ідеального (духовного) *буття*, а як його творіння. Та й абсолютний дух у філософії Гегеля цей мислитель поставив вище її категорії, приймаючи його як найбільш розвинуту форму реалізації абсолютної ідеї, як вищу сутність, носієм якої вважав людину. На цій підставі він вважав, що феноменологія Гегеля *екзистенційна*, як і феноменологія Гайдеггера. А це відкривало перед суб'єктом перспективу свідомо пізнавати суперечливу природу ідеального буття, бути способом і засобами її творіння, *породженими самою пізнаючою свідомістю*.

Виходячи з коментарів Кожева до цього раннього гегелівського творіння, саме дух як діалектично організоване мислення має форму тріадичної структури, а буття постає лише першим його конституювальним моментом. З цього безпосередньо витікає, що логіка поставала цьому творінні Гегеля за предмет дослідження, а його об'єктом була наука про цілісність буття, поняття якого спростовує попереднє визначення «буття», розкриваючи його цілісність і керуючись законами, що ініційовані самим духом.

Формально, в межах третього етапу діалектичного дослідження ідеї, означувальна ідеальна форма «*буття-небуття*», *позначається* у вигляді дефінієндума синтези, що вказує на істинність судження про тотожність понять «*буття*» та «*небуття*».

Пс є **ВА не Ах**, де:

Пс – дефінієндум синтези, або *визначене* синтезове поняття «*буття-небуття*», дефінієнс якого, або *визначуване синтезове* поняття поєднує у собі п'ять ознак:

В – явна ознака визначуваного синтезового поняття «*буття-небуття*» як своєрідний показник використання мисленням непідвладних логіці розумових операцій, підвладних гегелівському закону *спростування спростування*, слідування якому забезпечувало *зняття заперечення*, яке існувало мі явною ознакою визначуваного тезового поняття **А** і прихованою його ознакою **а**, що обумовлювало подальше зростання рівня *саморозвитку свідомості*;

А – явна ознака визначеного тезового поняття «*буття*»;

не А – явна ознака визначуваного антитезового поняття «*небуття*», утворена внаслідок переходу дефінієнса тезового поняття **А** у протилежність контрадикторного типу;

Х – не прихована, а наявна ознака неаналітичних міркувань, яка *знімає заперечення*, що існувало між поняттями «*буття*» та «*небуття*», фіксуючи позитивний зміст незрозумілого аналітично, такого, що протистоїть логіці дефінієнса антитезового поняття;

С – ознака, яка нічого не виражає на рівні логіки, але *знімає заперечення* між буттям і небуттям й повертає мислення до своєї ідеальної природи, що вказує на якісний підйом розвитку свідомості до рівня *самосвідомості* завдяки діалектичному ототожненню буття з небуттям.

Формально досягнення єдності тези, анти тези та синтези може бути відображено почерговою вище наведених формул як суб'єктів дослідження, кожен з яких має форму судження – тетичного, антитетичного чи синтетичного, що категорійно засвідчують наявність у них ознак, виведених не аналітичним способом. У тезі – це **а**, в антитезі – їх дві, це **не А** і **Х**, а в синтезі їх уже п'ять – це **В, А, не А, Х, С**. Завдяки їх задіяння кожне судження постає елементом удосконалення так званого *тріадичного умовиводу*, правила і закони виведення якого розроблені А.А. Ткаченком [13].

Вважаємо, що тріадичний умовивід доречно розглядати як трьохетапну розумову дію, яка вдосконалює менш досконалий спосіб розумового діяння, яким є формально-логічний умовивід.

Детальне знайомство із творчістю Гегеля, як і з творчістю Фіхте, вимагає внесення корекції в оцінку його як ідеаліста, оскільки таке звинувачення має свою межу. Так, для прихильника матеріалізму, котрий визнає матерію первинною, а свідомість вторинною, безперечним ідеалізмом у його філософії є: тлумачення «абсолютної ідеї», що вказує на її зв'язок із потойбічним світом; обоження свідомості; тлумачення «абсолюту», і «абсолютного духу» як нового найменування Бога, а також Боготворіння свідомості, що нібито змушує визнавати себе як самостійного суб'єкта у процесі її власного розвитку породжувати природу, суспільство і саму людину. Для віруючого це все перебуває у межах норми. Однак те, що свідомість надає змогу носію усвідомлювати її самодостатньому суб'єкту в процесі її власного розвитку, не має до ідеалізму жодного відношення. Також очевидно, що Гегель, розвиваючи положення про вплив свідомості

на буття, як і Фіхте, мав на увазі ідеальне буття, а не матеріальне. Тому факти визначального впливу свідомості на розвиток таких атрибутів ідеального буття, як думки та ідеї, відносити до ідеалізму безглуздо.

Водночас вважаємо за потрібне окремо вказати на те, що при створенні теорії, заснованої на результатах дослідження мислення, засаднича к а т е г о р і я має бути осмисленою тільки шляхом *самообґрунтування*, яке реалізується організацією д і а л о г у двох взаємнесумісних полярно аргументованих логік її існування і розвитку. Реалізація такої логіки дозволяє приєднатися до розуміння самообґрунтування як до способу його розвитку шляхом трьохкрокового т р а н с ц е н д у в а н н я мислимого спочатку із *галузі гносеології* в царину *онтології*, а потім – у сферу *феноменології*. Кожний наступний акт *трансценденції* становить конкретний етап розвитку самосвідомості, який зумовлює перехід до етапу більш змістовного пізнання та існує як незмінна с у б с т а н ц і я с у т н о с т і діалектичного підходу до її дослідження. На цій підставі нами розроблена біполярна, діалогічно-пізнавальна, метатеоретичного спрямування модель формоутворення процесу діалектичного розвитку самообґрунтування мислимого, що побудована шляхом синтезу співвідношень між собою та протилежних концепцій, поєднаних у єдиний спосіб саморозвитку свідомості, котрий реалізується через індуктивний висновок у формі діалектикологічного (тріадичного) умовиводу.

Свого часу (1983) нами було запропоновано структурно-функціональну *модель способу вирішення проблеми категорійного осмислення «невідомого шуканого»*, що враховувала три рівні її зростаючого масштабу, виходячи зі ступеня наростання його категорійної невизначеності: а) достатність когнітивно організованого мислення; б) недостатність його та усвідомлення необхідності його операційного доповнення; в) повний перехід до операційної організації пошуку невідомого. Кожен із цих рівнів був оприявнений у вигляді конкретної проблемної ситуації, що відтворює наростаючий масштаб проблеми. Проблемність зростала через видозмінну співвідношення у ситуації відомого і невідомого, причому на користь ускладнення невідомого, що значно утруднювало ознаки здолання цієї проблеми.

Так, проблема нижчого ступеня інтенсивності визначалася як *учбова* через те, що пошук невідомого здійснювався в умовах пов-

ної категорійної визначеності, що уможливило мисленнєве використання *апріорного* прогнозу результату пошуку невідомого, що дозволяло застосовувати *операндну* логіку.

Проблема вищої гносеологічної інтенсивності визначалася як *важка* через те, що пошук невідомого змушений був здійснюватися в умовах *неповної* категорійної визначеності, що змушувало мислення вдаватися до апостеріорного прогнозу результату виявлення невідомого, що закономірно вимагало розширення засобів його пошуку через доповнення *операндів операторами*. Це доповнення, хоча і спрямовувало пошук невідомого на звичний шлях причинно-наслідкової його організації, все ж вносило істотну корекцію до його обрисів завдяки тому, що віддавало пріоритет його змісту на шкоду тотальному домінуванню його формального обсягу. Доповнення змушувало попередньо формувати і формулювати прогноз, враховуючи взаємовиключаючі варіанти контуру невідомого, що унеможливлювало надавати перевагу одному з них. Прикладом тут може бути таке відоме, що дуже часто вживається, скажімо, біблійне висловлювання: «Шлях, вистелений добрими намірами, веде до пекла». В ньому неважко побачити те, що, керуючись добрими намірами, залежно від того, чому віддавати пріоритет – обсягу чи змісту невідомого, можна дійти протилежних прогнозів.

Проблема максимально можливої інтенсивності визначалася як *складна*, оскільки пошук невідомого змушений був призводити до повної категорійної його невизначеності, тобто до ситуації, гранично схожої із тією, у якій опинявся співрозмовник Сократа, котрий раптово усвідомив, що «знає, що нічого не знає». Це змушувало його істотно переорієнтувати напрямки пошуку невідомого, визнавши, тим самим, безвихідність покладатися у цьому винятково на розумові *операції*, що генеруються в межах самого мислення і передбачають використання його за об'єкт осмислення того, що чітко буде визначено лише в результаті завершення пошуку.

Наблизитися до розуміння того, у чому полягають особливості *способу* розв'язання проблеми пошуку невідомого за різних умов категорійної визначеності, дає змогу аналітичний досвід Анатолія Фурмана з дослідження психологічного змісту, функцій та особливостей проблемних ситуацій [14; 16]. Доведено, що *складна* проблемна ситуація виникає тоді, коли мислення постає перед нездоланною загакою: суб'єкту будь-що треба віднайти

новий спосіб організації пошуку, та ще і обґрунтувати, чим визначається вибір знарядь, які будуть використовуватись мисленням, для реалізації цього способу. Більше того, максимального рівня проблемності ситуація досягає тоді, коли вона вимагає не просто зафіксувати участь *особистісного світу* як ресурсного потенціалу в способі організації пошуку, але ще й уможливити чітке позначення його місця у структурі самого способу. Так, через те, що спосіб становить єдність його власних *відображального та виконавчого* компонентів мислення, неважко зрозуміти, що місце усвідомлення суб'єктом того, що і з якою метою він це робить, знаходиться у *відображальному* компоненті, а те, як це здійснити – у *виконавчому*. Це врешті-решт відповідає фундаментальному положенню про відображення властивостей об'єкта пошуку у вимогах принципу організації пошуку. Врахування цього положення змушувало формувати та формулювати прогноз, керуючись не стільки метою адаптації до умов середовища, пов'язаною з конкретною мотивацією, яка нібито виключно породжує властивий лише їй прояв здібностей здобувати знання, спонукуване пізнавальним вмотивуванням (Л.І. Божович, А.В. Фурман та ін.) і не стільки з проявом розвитку інтелектуальної здатності застосовувати знання задля адаптації особи до складних умов – *мотивацією досягнення* (Г. Мюррей. Д. Маки-Клеланд, О.М. Хайрулін), а з проявом розвитку здатності до перетворення знання – *мотивацією самоактуалізації* (А. Маслоу, Г.О. Балл [2] та ін.).

Згідно з концепцією У. Рейтмана, ситуація, що *вимагає* від суб'єкта деякої дії, оцінюється як задача. Зростання *невідомого*, звісно, за потреби перетворити його на *відоме*, передбачає постановку особою перед собою задач все більшої зростаючої *трудності*, а після цього – ще і *складності*. На наш погляд, *постановка* суб'єктом перед собою задач, *трудність* і *складність* якої визначається виходячи з оцінки ним перспективи їх розв'язання шляхом використання *відомих науці та йому самому* принципів, способів і засобів їх вирішення, у разі усвідомлення ним безперспективності їх використання, виконання задачі вимагає розробки нових, не відомих *ні науці, ані йому*, способів чи засобів. Зростаючі за труднощами і складністю поставлені суб'єктом перед собою завдання, названі нами як задачі навчальні – *скрутні і складні*.

Передусім до *навчальних* задач відносимо

ті з них, які, здебільшого *ставлять перед собою* суб'єкти у процесі вивчення засад будь-якої наукової дисципліни та реалізують *процес їх постановки і вирішення* використовуючи засоби *гносеології* як теорії пізнання й можливості їх розв'язання, коли мисленню неявно вказується, як формувати та формулювати осмислення, розуміння та опис *невідомого* у повній відповідності до законів і правил дедуктивної логіки, себто у формі його більш-менш чіткого визначення. В цих напружених умовах суб'єкт, переслідуючи мету розв'язання проблемної задачі, ставить перед собою завдання, *трудність* якого полягає виключно в його умінні-здатності застосовувати *відомі науці і йому* логічно обґрунтовані способи і засоби з орієнтацією на *взірцеві* способи і засоби окремої науки, що вивчається. Відоме, при постановці навчальної задачі, на зовнішньому, вербальному рівні функціонування мислення оформлене у вигляді того, що в ній ДАНО. Це – кілька відомих науці та суб'єкту видових чи підвидових понять знаної теорії, що поєднують у собі ознаки невідомого. На внутрішньому плані мислення мовиться про те, що ДАНО, яке відноситься до інтеріоризованих суб'єктом, розроблених ще Аристотелем, принципів законів і правила оприявлення аналітичних, формально-логічних висновків.

Такими принципами, способами, законами та засобами рішення навчальних задач є:

- основний принцип – спричинення / детермінізму;
- логічні закони тотожності, протиріччя та виключення третього;
- закони дедукції, як способу логічного осмислення, розуміння та опису (визначення) відомих окремих понять знаної теорії;
- логічні поняття та судження як засоби дедуктивного способу осмислення;
- можливі логічні відношення між порівнюваними поняттями та судженнями;
- правила визначення понять і суджень, що позначають як суттєві родові, так і видові їх ознаки;
- правила формулювання аналітичних, формально-логічних міркувань;
- правила виведення дедуктивного висновку як форми доказу істинності заключного судження, що означає аналітично пізнане;
- принципи, способи, закони та засоби окремої наукової теорії.

ВІДШУКАТИ у навчальній задачі потрібно також *відоме науці та суб'єкту* видове чи підвидове поняття усталеної теорії, використо-

вуючи знання наявних його відношень із відомими поняттями цієї теорії, представленими у тому, що в задачі ДАНО. Для вирішення цієї задачі суб'єкту цілком достатньо можливостей, які надаються йому статично організованим мисленням.

Проте, незважаючи на визнання універсальності категорійного мислення і використання його як способу організації пошуку невідомого, як це не дивно, на противагу визнанню його логіки і того, що він монополює здійснює вирішальний внесок в організацію пошуку, підлягає сумніву. На це щонайперше вказує прихована ознака **а**, що позначає логічний залишок, не задіяний до дефінієнсу **Р** підсумкового судження. На нашу думку, цей сумнів постає очікуваним ще на початку розгортання потенційно закладеного в субстанції самого мислення ресурсу *самоорганізації свідомості*, визначальний вплив якого на оцінку універсальності категорійного підходу реалізується за допомогою випереджального його застосування шляхом вакуальнення *розумових операцій неаналітичного* характеру.

Констатація успішності пошуку невідомого шуканого позначається у формі тетичного судження (ствердження), яке позначає властиві його присудку **Р** означати мислення як *ідеальне буття*, утворене з допомогою детального аналізу змісту підмету **S**, що був реалізований у ситуації його *повної* категорійної визначеності способу дослідження невідомого, дотримуючись вказаних вище законів та правил *дедуктивної логіки*. *Істинність підсумкового аналітичного* судження доводиться шляхом формулювання *повного* дедуктивного висновку.

Логічне значення **НОВОГО** дедуктивного умовиводу полягає в тому, що всі його складові *висловлені*. Інакше кажучи, *узагальнення безумовно* відноситься до усіх предметів даного роду і постає як досконале.

До *утруднених* задач відносили ті з них, які *ставять перед собою* суб'єкт у процесі поглибленого розуміння ним законів науки, що вимагає від нього значних зусиль для доречного використання новопосталих для нього принципів, способів і засобів їх вирішення у ситуації одночасного усвідомлення *сумнівності* їх виконання. Такого класу задачі суб'єкт вирішує, *трансцендуючи* процес їх постановки і вирішення з царини *гносеології* у сферу *онтології*, слідуючи при цьому гносеологічними принципами та зберігаючи колишній спосіб їх виконання і користуючись

його засобами. Як правило, ці задачі ставляться в умовах *неповної* категорійної визначеності й відтак можливості їх вирішення, у яких *категорійна організація* мислення вимагає її доповнення ресурсами неодмінного вживання *операційної його організації*.

Тяжкість зазначених задач визначається тим, що суб'єкт вже не просто починає усвідомлювати потребу у використанні операційної складової мислення для доповнення його категоріальною складовою, а змушений це робити, для чого активує власні мисленнєві спроможності як внутрішній ресурс. Однак, незважаючи на цю активацію заради постановку перед собою утруднених задач, він, як і у випадку *повної* категорійної визначеності мислимого, продовжує формувати і формулювати осмислення, розуміння та опис особливостей окремої науки, спираючись на логіку як на спосіб пізнання її принципів, законів, правил і водночас надаючи психологічним знаряддям мислення форму її засобів.

При постановці утрудненої *відоме* оприявлено на зовнішньому, вербальному поясі мислення у вигляді того, що в ній ДАНО. Це здебільшого також кілька відомих *науці та суб'єкту* видових і підвидових понять, що поєднують у собі ознаки невідомого. На внутрішньому плані тут є те, що ДАНО, але, крім уже перерахованих та інтеріоризованих суб'єктом принципів законів і правил оформлення аналітичних, формально-логічних висновків, також постають запроваджені Д. Міллем: а) закон «підведення під загальне поняття» та б) правила оформлення синтетичних формально-логічних умовиводів, що дозволяє йому перетворювати *невідоме* в цій науці у *відоме* під час його осмислення.

ВІДНАЙТИ у головоломній задачі потрібне *відоме науці та суб'єкту* видове чи підвидове поняття окремої теорії, використовуючи знання відомих його відношень із зрозумілими поняттями цієї теорії, представленими в тому, що в задачі ДАНО, але розширюючи спектр відомого завдяки власним роздумам неаналітичного характеру. Для розв'язання цієї задачі суб'єкту також цілком достатньо можливостей, які надаються йому статично організованим підходом до мислення. Проте, незважаючи на визнання вирішального внеску категорійної складової в осмисленні, розумінні та описі невідомого, використання її як способу мислення-реалізування можливо лише *умовно*, оскільки універсальність категорійного мислення у процесі розв'язання проблемної задачі неодмінно

заперечується участю операційного мислення. На користь цього заперечення свідчить охоплена логічним оформленням явна ознака **X**, яка, на відміну від прихованої ознаки **a**, присутня в дефінієнсі **P** заключного аналітичного судження. Воднораз це заперечення є очікуваним, але не просто через усвідомлення необхідності задіяння ресурсу самоорганізації свідомості, як це мало місце у ході постановки навчальної задачі, а через його повну актуалізацію в умовах неповної категорійної визначеності невідомого.

Констатація успішності пошуку невідомого позначається у формі антитетичного судження (заперечення) ознак властивих підмету **S**, виявлених у ситуації неповної категорійної визначеності способу дослідження невідомого, присутністю у підметі **P** явної ознаки **X**, що заперечує змісту означуваного **S** в обставинах повної категорійної визначеності невідомого, дотримуючись зазначених вище законів та правил дедуктивної логіки. Тому істинність результуючого аналітичного судження доводиться шляхом формулювання неповного дедуктивного умовиводу.

Логічне значення неповного дедуктивного умовиводу полягає в тому, що деякі його складові тільки мають на думці. Іншими словами, узагальнення не відносяться безумовно до всіх предметів даного роду і постає як умовне, або як наближене.

До складних задач нами віднесені ті з них, що їх ставить перед собою суб'єкт в умовах повної категорійної невизначеності можливостей розв'язку, а це не дозволяє йому задіяти для їх зліквідування відомі йому, багаторазово використовувані ним за менш складних обставин, принципи, способи, закони та засоби їх розв'язання. Постановка цих задач вимагає від суб'єкта виняткових зусиль, оскільки він вимушений здійснювати їх покрокове розв'язання, як кажуть, наосліп. Мислення в процесі їх постановки та розв'язання трансцендується з галузі онтології у сферу феноменології. Це стимулює усвідомлення суб'єктом необхідності розробки, а потім й використання, принципово нових засновків, способів та засобів її здолання чи зняття, здатних підняти процес самоорганізації свідомості на якісно більш високий рівень розвиткового функціонування, тобто на щабель самосвідомості.

При постановці і розв'язання складних задач суб'єкт вже не просто доповнює операційною складовою мислення його категорійну складову, а активно стимулює її розгортання

у повноцінне операційне мислення, оскільки пошук невідомого унеможливується категорійними засобами. Тому постановка складної задачі передбачає вибір об'єктом осмислення не його формативний компонент, як це мало місце у двох попередніх класах задач, а виконавчий. Цей вибір стимулюється тим, що суб'єкт не знає того, що конкретно потрібно вивчати. Специфіка складної задачі полягає у тому, що усвідомлення ним того, що йому належить дослідити, буде набувати конкретики з кожним кроком вдосконалення виконавчої компоненти мислення під час його просування і розвитку. Наслідком цього буде відповідна деталізація усвідомлення того, що при пошуці розв'язання задачі було невідомим. З цього виходить, що поступове усвідомлення того, що треба дослідити, уможливує його формоутворення, в разі чого остаточне розуміння невідомого, що було піддане покроковому осмисленню, розумінню та опису, буде досягнуто лише після остаточного завершення процесу його дослідження.

Як можна побачити, постановка і покрокове рішення складної задачі обумовлює те, що процес саморозвитку свідомості фактично підіймається на якісно більш високий рівень розвитку, означений поняттям «самосвідомість».

Легко зрозуміти, що реалізація цього способу можлива виключно шляхом використання динамічного підходу до дослідження мислення, що може бути здійснено тільки завдяки задіянню власних внутрішніх ресурсів, які використовують принципи його самої організації, а також ті його закони, правила та засоби, що недосяжні для статичного підходу, тому що суперечать категорійно організованому усвідомленню.

При постановці складної задачі, відоме подано суто на внутрішньому плані того, що ДАНО і являє собою знання на побутовому рівні не тільки законів аристотелівської логіки, а ще і запроваджених Д. Міллем логічного закону достатньої підстави і логічної операції підведення під загальне поняття, а також використання власної внутрішньої можливості реалізації природного ресурсу саморозвитку свідомості у процесі пошуку «невідомого». Зреалізування цього ресурсу дозволяє перетворювати невідоме в цій науці у відоме, доповнюючи його арсенал тими його ознаками, що виникають вже у самому процесі осмислення цього невідомого.

Вимога віднайти розв'язок при постановці складної задачі унааявлена винятково на не-

вербальному рівні і передбачає пошук *невідомого науці та суб'єкту* способу здолання складної проблемної ситуації, яка виникла в результаті того, що не можна віднайти щось, не знаючи того, що потрібно шукати. Зрозуміло, що для реалізації вимог цієї задачі суб'єкту потрібно використовувати динамічно організований підхід до пізнання мислення, покладаючись лишень на одвічно присутню здатність його мислення, задіювати власний внутрішній ресурс формування *самосвідомості* у процесі пошуку невідомого.

Розв'язання складної задачі здійснюється шляхом усунення суперечності між формотворювальним і виконавчим компонентами через врахування їх взаємодоповнення як їх протилежних сторін, як крайнощів пошуку невідомого. Спосіб осмислення цього протистояння реалізується, ґрунтуючись на операційних міркуваннях стосовно існування єдиного, об'єднувального їх спільного осереддя-знаменника, що кореспондує загальне на якісно вищому рівні, тобто на ступені його *сутність*.

Зазначену сутність А.В. Брушлінський позначив синтетичним судженням «невідоме шукане», яке поєднує крайнощі організації пошуку невідомого. Це судження заперечує існуючий поділ пошуку невідомого на його крайнощі, заснований на протистоянні двох протилежних аналітичних суджень, кожне з яких відстоює перевагу власного підходу. На наш погляд, дане заперечення також постає очікуваним, але не просто через усвідомлення необхідності використання внутрішнього ресурсу мислення, як це мало місце у процесі постановки утрудненої задачі, а через реалізацію саморозвитку свідомості, прояв якої зароджується ще у випереджальних актах розв'язання задачі, коли активізуються розумові операції процесного чи процедурного характеру.

Констатація успішності пошуку «невідомого шуканого» позначається у формі синтетичного судження змісту підмета **S** ознаками пошуку невідомого, властивими присудку **P** явними ознаками **B, A, неA, X C**, які демонструють участь операційного мислення у пошуці сутності цього «невідомого шуканого».

Наразі зауважимо, що формальна логіка чітко вказує на ступінь *достовірності* забезпечення категорійними судженнями істинності пізнання, що залежить від уміння суб'єкта відрізнити *дійсні* та *необхідні* судження від *вірогідних*. До *дійсних* відносяться ті, що означають *фактично* існуюче, але недосяжне

розумінню того, чому це так, а не інакше, що оцінюється особою як достатня на це підстава. До *необхідних* належать ті, що забезпечують взаємодію підмета **S** із присудком **P** на засновках оцінки нею достатності аргументацій для цього їх поєднання, що досягається способом найповнішої для людського розуму *достовірності* пізнання. До *вірогідних* же суджень аргументовано входять ті, що вказують лише на *припущення* стосовно можливості поєднання підмета **S** із присудком **P** на підґрунті наявності відомих даних, да відтак і на *правдоподібність* (probabilita) такого поєднання в умовах, коли мислення зупиняється на тому, що може бути, а чого не може у загальних межах мислення (conceptibilitas). Отож істинність результуючого синтетичного судження буде відповідати умовам *дійсності* і *необхідності*. Істинність його буде доводитися шляхом формулювання тріадичного (діалектичного) умовиводу.

З урахуванням умов істинності синтетичних суджень, залежно від того, чи постають вони як дійсні та необхідні, чи як вірогідні, індуктивні умовиводи, що можуть бути як *повними*, так і *неповними*. Так, до повних індуктивних умовиводів належать ті, у яких безумовно відомі всі одиничні об'єкти певного роду та точно встановлено їхній зв'язок з одиничними об'єктами, що підлягають дослідженню, і родом, до якого вони належать. Істинність їхніх підсумкових синтетичних суджень доводиться логічно.

До формування неповних індуктивних умовиводів дослідники вдаються тоді, коли зв'язок між одиничними об'єктами, що підлягають дослідженню, та їхнім родом невідомий. У такому разі з відомих одиничних випадків можна сформулювати умовивід лише про *можливість* інших одиничних випадків, а не про їх цілий рід. У цьому плані безумовний інтерес становлять так звані індуктивні умовиводи-аналогії, здійснені на підставі логічного відношення *узгодженості* між кількома ознаками, властивими обом об'єктам. Такі умовиводи знайшли широке застосування в науці та практичному повсякденні людей. У даному разі слушно говорити про умовну аналогію, яка сприяє поясненню та усвідомленню невідомих властивостей об'єктів осмислення шляхом їх порівняння з уже відомими. Логічне значення індуктивних висновків за аналогією постає як *проблематичне*, оскільки у випадках, коли узагальнення властивостей декількох ознак об'єктів, в аспекті відношення логічної *узгод-*

женості їх між собою та з єдиним родом недостатньо. Тоді істинність індуктивного висновку є *приблизна* та *умовна*. Логічне ж значення таких умовиводів як *парадоксальне* виникає тоді, коли узагальнення постає у логічному відношенні *неузгодженості* одиничних об'єктів між собою на тій підставі, що вони належать до різних, почасти протилежних родів. Істинність такого індуктивного висновку може бути доведена тільки шляхом формулювання тріадичного (діалектичного) умовиводу.

Нами розроблена триєдина, біполярна, діалогічно-пізнавальна, метатеоретична та когерентна *модель діалектичного умовиводу*, що відображає діалектику *саморозвитку* свідомості шляхом синтезу протилежних концепцій, поєднання яких формуються у процесі індуктивного виведення їх єдності через формат використання як засобу діалектико-логічного (тріадичного) умовиводу.

При створенні цієї моделі *вихідною категорією* (за Кантом) або *основоположенням* (за Фіхте) було обрано *процес розвитку самосвідомості*, який реалізується у вигляді її самовдосконалення каналами організації діалогу двох взаємоне сумісних, але аргументованих, л о г і к, або *діалогіки*. Її використання у ролі способу самовдосконалення процесу розвитку свідомості дозволяє усвідомити його кінцеву мету – осмислення, розуміння та опису феномену *самосвідомості* методом трикрокового т р а н с ц е н д е н ц і ю в а н н я мислимого спочатку із царини *гносеології* у лоно *онтології*, а потім у сферу *феноменології*. Кожний наступний акт *трансценденції* постає за більш досконалий етап саморозвитку свідомості, що спричиняє збагачену змістовність її саморозвитку та існує як незмінна с у б с т а н ц і я, як складова с у т н о с т і діалектичного підходу до її дослідження. Кожен етап породжує тимчасово незмінне, зумовлене конкретним історичним періодом розвитку науки і згідно з позицією наукової еліти цього етапу тлумачення істини, яке неодмінно змінюється на наступному етапі. Істина ж, що набула під час використання діалектичного підходу до організації наукових досліджень, відповідає вимогам *когерентності*, себто постає у вигляді єдності усіх її тлумачень.

ВИСНОВКИ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Завдяки зусиллям видатних представників Античної та Середньовічної епохи та

епохи Відродження, запропоновані й реалізовані ними принципи, закони, способи (методи) і засоби розв'язання теоретичних проблем, починаючи з досліджень Аристотеля і завершуючи положеннями теоретичної системи Гегеля, інтелектуальна спільнота поступово усвідомлювала, що протягом історичного процесу розвитку науки про пізнання здійснювалось її вдосконалення. Все розпочалося із запропонованої Аристотелем пропозиції вважати вагомим особливістю осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального, *самообґрунтування* власного *пізнавального Я*. Потім подальшого розвитку ця пропозиція набула в Канта, який пов'язував досягнення невідомого зі свідомістю (Я), наполягаючи, що ця властивість зводиться до *недосяжного засобами логіки свідченні нереалізованих прагнень розуму зрозуміти невідоме і тому осмислював їх засіб критики одних розмірковувань іншими*. Далі була конкретизація розуміння цієї властивості Фіхте, який вбачав в осмисленні невідомого здатність *розвиватись шляхом вдосконалення самої себе* і не тільки пізнавати існуюче, але і *створити його*, слідуючи законам власної природи. Фінальне розуміння цієї особливості було обґрунтоване Гегелем як унааявлення в мисленні рухомого, внутрішньо суперечливого, природного діяння *свідомості та самосвідомості*, що суттєво звузило проблемне поле і досягло своєї завершеності у вигляді методологічної проблеми здійснення *постнекласично* зорієнтованого пізнання.

2. Розв'язання вказаної проблеми реалізується завдяки апеляції до природної діалогічності мислення і до відповідності її принципам діалектики в разі надання мисленню парадоксальної форми, завдяки чому воно отримало рідкісну можливість використовувати парадокс у його оновленому функційному призначенні – запобігати перспективі оформлення об'єкта осмислення у формі крайніх проявів взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних підходів і розглядати протилежності за крайнощі оприявлення об'єкта осмислення, що підлягають взаємодоповненню. Реалізація цього взаємодоповнення здійснена шляхом актуалізації операційної складової мислення при збереженні за його категорійною матрицею лише завдання джерела посилань, які підлягають реорганізації.

3. Взаємозв'язок між крайніми проявами взаємосуперечливих понять вдало відображається за допомогою логіки двох логік, так званої *діалогіки*, поняття якої і змістовне їх

наповнення запозичені у відомих роботах В.С. Біблера, В.Я. Буша і Р.Й. Павільоніса, а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується з іменами Ф. Кумпфа, З.Н. Оруджева, А.А. Ткаченка. Це дозволило підняти теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі і відкрило перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній методологічній повноті й довершеності.

4. З метою пошуку способу розв'язання окресленої проблеми використовувався *метод інтроспекції*, який надає суб'єкту можливості поглибленого дослідження моментів власної розумової активності, причому не з позиції нав'язаної будь-якою філософською або психологічною концепцією чи позбавленим тиску поширених методів дослідження мислення на істинність висновків, а виключно виходячи з непохитного переконання у принциповій неможливості передати суб'єктивний досвід людини. Фактично цей метод постає у вигляді вивчення та суб'єктивного опису внутрішнього досвіду особи, набутого у процесі дослідження нею почуття власного Я задля пізнання свідомості як його джерела, а також її структуру та найпростіші елементи.

5. Завдяки використанню вищеназваного методу стає зрозумілим, що розв'язання аналізованої проблеми реалізується завдяки апеляції до природної діалогічності мислення і до відповідності її принципам діалектики в разі надання мисленню парадоксальної форми, завдяки чому воно отримало унікальну можливість використовувати парадокс у його оновленому функційному призначенні – запобігати перспективі оформлення об'єкта осмислення у формі крайніх проявів взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних підходів і розглядати протилежності за крайнощі оприявлення об'єкта осмислення, що підлягають взаємодоповненню.

6. Реалізація вказаного взаємодоповнення здійснена шляхом актуалізації операційної складової мислення при збереженні за його категорійною матрицею лише завдання джерела посилянь, які підлягають реорганізації. Взаємозв'язок між крайніми проявами взаємосуперечливих понять вдало відображається за допомогою логіки двох логік, так званої *діалогіки*. Показово, що зазначена актуалізація спричинила використання парадигмально-піз-

навального підходу до дослідження мислення, в межах якого застосована *метатеоретична процедура*, реалізація якої передбачала аналіз і синтез протилежних концепцій або теорій та інтеграцію їх в нову методологічну оптику.

7. Водночас парадигмально-пізнавальний підхід дозволив висвітлити негативну традицію використання аналізу і дедукції як способу доказу для дослідження об'єкта пізнання *незалежно* від того, чи перебуває він у статичному, або в динамічному стані, і дедукції як способу доказу від загальних положень до окремих понять шляхом роз'єднання загальних положень. Результативним аналітично організоване дослідження буває тоді, коли об'єкт пізнання статичний, тоді осмислення реалізується способом і засобами *однієї системи понять*, тоді воно користується одиничним і способом, і засобами пошукування, і є безрезультативним, коли об'єкт пізнання перебуває у стані розвитку і його осмислення вимушено вдається до способів і засобів *складного комплексу понятійних систем*, в якому кожна окрема система використовує тільки її власні інструменти дослідження.

8. Надії на те, що уникнути цієї негативної традиції можна буде завдяки використанню синтезу, із позиції логіки, що протилежна аналізу, не виправлялися. Логіка стверджує, що синтез як основна властивість свідомості поєднує різноманітні її стани, через що, з точки зору психології, вони стають станами певного утвердження Я. Але в логіці синтез неподільно пов'язаний з аналізом, який відкидає властивості об'єкта пізнання, які не відповідають його вимогам. Стверджується, що набуття окремими поняттями стану Я може бути досягнутим тільки за умов синтезу, позбавленого фільтруючого тиску аналізу.

9. *Предметом* чинного пошуку обрано *процес розвитку свідомості*, який має форму процедури логічного виведення варіантів *гносеологічних* уявлень про його природу, що використовується, слідуючи вимогам статично теоретичного, категорійного підходу до організації його дослідження. *Об'єкт* пізнання становить *динаміка процесу розвитку людської свідомості*, яка набуває форми завдяки слідуванню вимогам і принципам *метатеоретичного*, відкритого Гегелем, закону *спростування спростування*. Згідно із цим законом, головною є *трансценденція* осмислення, розуміння та опису невідомих особливостей розвитку свідомості за межі логіки і використання для цього власних прихованих процес-

них можливостей з метою категорійно неприпустимого поєднання у одному понятті протилежних ознак її розвитку. Зреалізування цього підходу відкриває перед дослідженням розвитку свідомості перспективу досягнення більш високого ступеня усвідомлення його витоків, способів, засобів і процедурних вимог.

10. Значущість внеску Гегеля в науку про пізнання полягає в тому, що для нього триєдність *теза – антитеза – синтез* означала зовсім не логічну схему розвитку мислення, а три етапи саморозвитку його індивідуальної свідомості. Логіка розуміння його підходу поставала не як єдина та універсальна, відірвана від внутрішнього світу людини, тобто від його буття, форма організації пізнання, а як мислення, котре розкриває внутрішній світ людини через поетапно діалектичне, самостійне *добування нею способу саморозвитку свідомості*, що у підсумку призвело до виявлення феномену *самосвідомості*. Так, на першому етапі його дослідження відкриття Гегелем способу розвитку свідомості здійснювалося за допомогою визнання *тотожності структури мислення і структури логіки*; на другому – через визнання *тотожності структури мислення і структури буття*, а на третьому, заключному, етапі, судячи з того, що цей мислитель безпосередньо виходить із *позатеоретичних* роздумів, шляхом визнання *тотожності природи ідеального буття і природи самого себе як особистості, що розриває цю природу повною мірою*.

11. Визнаний відносний характер накопичуваних знань й усвідомлення важливості зберігати наявний у міркуваннях опонента момент істини, що уможливорює розуміння об'єкта осмислення у єдності його протилежностей. З'ясовано, що це розуміння могло бути досягнутим винятково завдяки взаємодоповнювальному діалогу між двома протилежними логіками розуміння цих об'єктів, повно відповідному розумінню діалогу М.М. Бахтіним як такого, котрий розвивається відповідно до своєї власної логіки і відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення *у процесі розв'язування діалектичної суперечності*. Стало вповні зрозуміло, що цього можна досягнути лише шляхом *парадоксального за формою і діалогічного за своєю сутністю пізнання*.

12. Розроблена авторська модель *процесу саморозвитку свідомості*, згідно з якою він реалізується у вигляді її самовдосконалення через організацію діалогу двох взаємонесуміс-

них, але аргументованих, логік або діалогіки. У цьому разі використання діалогіки дає змогу усвідомити кінцеву мету пошуку – осмислення, розуміння та опис феномену *самосвідомості* шляхом трикрокового *трансценденції* спочатку із царини *гносеології* у всесвіт *онтології*, а потім – у сферу *феноменології*. Кожний наступний акт *трансценденції* постає як досконалий етап саморозвитку свідомості, що зумовлює зростання змістовності такого саморозвитку та існує як незмінна *субстанція*, себто як складова *сутності* діалектичного підходу до її дослідження. Кожен етап спричиняє тимчасово незмінне, обумовлене конкретним історичним періодом розвитку науки і позицією наукової еліти цього етапу, тлумачення істини, яке неодмінно змінюється на наступному етапі. Істина, набута за використання діалектичного підходу до організації наукових пошукувань, відповідає вимогам когерентності – постає у вигляді єдності усіх її тлумачень.

СПИСОК ВИКОРИСТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Аналітики – перша і друга; пер. з грец. URL: https://archive.org/details/analitiki_pervaya_i_vtoraya
2. Балл Г.О. У світі задач. Київ: Знання, 1986. 48 с.
- 2а. Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 5-34. DOI: <https://doi.org/102307/431748>
3. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 51-74. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>
4. Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. Енциклопедія філософських наук. Мала логіка / пер. з нім. Київ: Ліра К, 2023. 372 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / пер. з нім.: Харків: Фоліо, 2019. 476 с.
6. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму; пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
7. Комісаров В.О., Лапонов М.В., Фурман А.В. Наука філософії. Основи філософської методології. *Психологія і суспільство*. 2026. №1. С. 30-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.01.030>
8. Самойлов О.Є. Діалогіка трансцендентального прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 93-110.
9. Самойлов О.Є. Зміст та форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 31-36.
10. Самойлов О. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 5-329. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>
11. Самойлов О.Є. Психологія парадоксального мислення або прогностичний діалог теорії з емпірією: монографія. Дніпро, 2007. 185 с.
12. Ткаченко А.А. Теорія діалектико-логічного доказу. Запоріжжя, 1993. 227 с.
13. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методоло-

гування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

14. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.006>

15. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

16. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.006>

17. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системомиследіяльнісного підходу до розуміння свідомості. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>

18. Фурман А.В. Методологічні оптики типів наукової раціональності атрибуту, параметри. підходи. *Психологія і суспільство*. 2025. №1. С. 24-79. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.01.024>

19. Фурман А.В. Мовно-мовленнєві ресурси розширення і збагачення українськості. *Психологія і суспільство*. 2024. №2. С. 14-23. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

20. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 9-80.

21. Фурман А.В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій: автореф. дис. докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1994. 63 с.

22. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

23. Фурман А.В. (упоряд., відп. ред., перекл.). Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. Т. 5. (додатковий). 605 с.

24. Щедровицький Г.В. Схема миследіяльності – системно-структурна будова: значення і зміст. *Психологія і суспільство*. – 2005. №4. С. 29-39.

25. Fichte J.G. Introduction to the Wissenschaftslehre and Ower Writings (1797-1800). ed. and trans. by Daniel Breazeale. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1994. 240 p.

REFERENCES

1. Aristotel (2026). Analitkyky – persha I druha: per. iz hret. [Analysts – first and second]. Url: https://archive.org/details/analitiki_pervaya_i_vtoraya [in Ukrainian].

2. Ball, H.O. (1986). U sviti zadach [In the world of tasks]. Kyiv: Znamya [in Ukrainian].

2а. Bakhtin, M. (2019). Do filosofii vchynku [To the philosophy of action]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-34 [in Ukrainian].

3. Heidegger, M. (2023). Lust pro humanism [Letter on «humanism»]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 51-74 [in Ukrainian].

4. Hegel, G.W.F. (2023). Nauka lohiky. Entsyklopediya filosofs'kukh nauk. Mala lohika [Science of Logic. Encyclopedia Philosophical Sciences. Little Logic]. Kyiv: Lira-K. 372 p. [in Ukrainian].

5. Hegel, G.W.F. (2019). Fenomenohiia dukhu [Phenomenology of Spirit]. Kharkiv: Folio. 476 p. [in Ukrainian].

6. Kant, I. (2004). Refleksii do krytyky chystoho rozumu [Reflections on the Critique of Pure Reason]. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

7. Komissarov, V.O., Laponov, M.V., Furman, A.V. (2026). Naukova filosofiya. Osnovy filosofs'koyi metodolohiyi [The Science of Philosophy. Foundations of Philosophical Methodologu]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 30-65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.030>

8. Samoylov, O.Ye. (2006). Dialogika transtsendentalnoho prognozu [Dialogue of transcendental prognosis], *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 93- 110 [in Ukrainian].

9. Samoylov, O.Ye. (2015). Zmist ta forma postanovky teoretichnoyi problemy [The content and form of the theoretical problem]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 31-36 [in Ukrainian].

10. Samoylov, O.Ye. (2020). Dialohika formotvorennja ideyi jak zasobu myslennya [Dialogics of idea form-creation as a means of thinking]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 5-32 [in Ukrainian].

11. Samoylov A.Ye. (2007). Psihologiya paradoksalnogo myshleniya ili prognosticheskiy dialog teorii s empiriey [The psychology of paradoxical thinking or the predictivedialogue of theory with empiricism]. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].

12. Tkachenko A.A. (1993). Teoriya dialektyschno-logichnoho dokasu [The theoru of dialectical-logical proof]. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2016). Ideya i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU. 378 p. [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakul'turnoyi metodolohiyi: vid myslievchynennia do kanonu. [Categoricel matrix of vitakultural methodology: from thought-activity to canon]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 34, 13-50 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2022). Metodolohitchna optyka yak instrument myslievchunenia [Methodological optics as a thought-activity tool]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6 48 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2021). Metateoretychna rekonstruktsiya systemomusledijal'nisnyi pidkhdid do rosuminnia svidomosti [Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to consciousness understanding]. *sykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-35 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2025). Metodolohichni optyky typiv naukovoyi ratsional'nosti: atrybuty, parametry, pidhody [Methodological optics of types of scientific rationality: attributes, parameters, approaches]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 24-79 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2024). Movno-movlennievi resursy rozshyrennia I zbahachennia ukrains'kosti [Language and speech resources for expanding and enriching Ukrainianness]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 14-23 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.02.014>

20. Furman, A.V. (2007). Navchalna problemna sytuatsiia yak obiekt psykhohohichnoho piznannia [Learning problem situation as an object of psychological cognition]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9 80 [in Ukrainian].

21. Furman, AV. (1994). Psihologo-pedagogichna teoriya navchainih problemnih situatsiy [Psychological and pedagogical theory of educational problem situations]. Kyiv [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (2007). Teoriya navchainih problemnih situatsiy: psihologo- didaktichniy aspekt [Theory of educational problem situations: psychological and didactic aspect]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (uporiad., vidp. red., perekl.). (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU, 1, 2, 3, 4, 5 (dodatkovyi) [in Ukrainian].

24. Shtedrovitskij, G.V. (2005). Chema misledijalnosti – sistemno-strukturna budova znatshennja i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. Psihologhiia i suspilstvo – Psychology and society, 4, 29-39 [in Ukrainian].

25. Fichte, J.G. (1994) Introduction to the Wissenschaftslehre and Ower Writings (1797-1800). ed. and trans. by Daniel Breazeale. Indianapolis: Hackett Publishing Company. 240 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

САМОЙЛОВ Олександр Єжиєвич.

Проблемно-діалогічне поле пошуку наукової істини.

Пройдений кращими представниками світової науки шлях усвідомлення того, що значення поняття «істина» на різних історичних етапах розвитку науки про пізнання знавало істотних змін. Починаючи з часів Античності, пошук причини таких змін неодмінно приводив до розуміння осягнення того, що найбільш значущою причиною традиційно вважалося слідування застарілим принципам, законам, способам (методам) і засобам організації мислення, які вже не відповідають викликам нових історичних реалій сучасної науки, але залишаються і домінують протягом багатьох наступних століть. Це неодноразово призводило до виникнення історично виниклих проблем, спричинених їх зіткненням з новими теоретичними підходами до організації мислимого, які, застосовуючи власні закони, способи і засоби, також переконливо доводять істинність власних висновків. З цього виходило, що по суті ці гносеологічні труднощі фактично поставали і постають як *проблеми теоретичні*. Завдяки зусиллям видатних представників Античності, Середньовіччя та епохи Відродження запропоновані та реалізовані ними принципи, закони, способи і засоби розв'язання теоретичних проблем, починаючи з досліджень Аристотеля і завершуючи основоположеннями Гегеля, наукова спільнота поступово усвідомлювала, що протягом історичного процесу розвитку науки про пізнання здійснювалось його вдосконалення. Так, аргументовано, що потрібно зважати на: а) пропозиції Аристотеля вважати важливою особливістю осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального *самообґрунтування* власного «пізнавального Я», б) подальші творчі напрацювання Канта, який пов'язував осмислення невідомого зі свідомістю (Я), наполягаючи на тому, що ця властивість полягає у *недосяжному засобом логіки свідченні нереалізованих прагнень розуму зрозуміти невідоме й уможливити критику одних розмірковувань іншими* і в) кон-

кретизації розуміння цієї властивості Фіхте, котрий вбачав в осмисленні невідомого здатність *розвиватися шляхом вдосконалення самої себе* й не тільки пізнавати існуюче, але і *творити його*, слідуючи законам власної природи. Фінальне розуміння цієї особливості було здійснене Гегелем, вираженого в мисленні рухомого, внутрішньо суперечливого, природного діяння *свідомості* та *само-свідомості*, що суттєво звузило проблемне поле і досягло своєї завершеності у вигляді *методологічної проблеми* зреалізування *постнекласично* зорієнтованого пізнання. З метою пошуку способу розв'язання цієї проблеми використовувався метод інтроспекції, що дає змогу суб'єкту поглиблено вивчати актуальні моменти власної розумової активності, причому не з позиції нав'язаної будь-якою філософською або психологічною концепцією і без тиску поширених методів дослідження мислення на істинність висновків, а суто виходячи з непохитного переконання у принциповій нетрансльованості суб'єктивного досвіду. Фактично цей метод постає у вигляді вивчення і суб'єктивного опису внутрішнього досвіду людини, що набутого каналами осмислення нею почуття власного Я задля пізнання свідомості як його джерела, а також її структуру та найпростіші складові. В разі використання цього методу проблемність долається завдяки апеляції до природної *діалогічності мислення* і до відповідності її принципам діалектики через надання йому парадоксальної форми. У такий спосіб мислення отримало рідкісну можливість практикувати парадокс у його новому функційному призначенні – запобігати перспективі оформлення об'єкта осмислення у формі крайніх проявів взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних підходів і розглядати протилежності за крайнощі оприявлення цього об'єкта. Мовиться про взаємодоповнення суперечностей, здійснюване шляхом актуалізації операційної складової мислення при збереженні за його категорійною матрицею лише завдання джерела посилань, що понятійно вдало відображається за допомогою логіки двох логік, так званої *д і а л о г і к и*. Це дозволило підняти теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі і відкрило перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні в достатній методологічній повноті та довершеності. Доведено, що значущість внеску Гегеля в науку про пізнання полягає в тому, що для нього триєдність *теза – антитеза – синтеза* означала зовсім не логічну схему розвитку мислення, а три етапи саморозвитку його індивідуальної свідомості. Логіка розуміння його підходу поставала не як єдина та універсальна, відірвана від внутрішнього світу людини, тобто від його буттєвості форма організації пізнання, а як мислення, котре розкриває цей світ ресурсами діалектично поетапного зреалізування *нею способу саморозвитку свідомості*, що у підсумку й призвело до виявлення феномену *самосвідомості*. Так, на першому етапі філософування Гегеля розвиток свідомості відбувався через визнання *тотожності структури мислення і структури логіки*; на другому – *тотожності структури мислення і структури буття*, а на третьому *тотожності природи ідеального буття і природи його самого себе як особистості, що розкриває цю природу*. Пропонована авторська модель *процесу саморозвитку свідомості, згідно з якою його перебіг йде траєкторією самовдоскона-*

лення як діалогу двох взаємонесумісних, але аргументованих, логік, себто як діалогіка. Використання останньої дозволяє усвідомити його кінцеву мету дослідження: осмислення, розуміння та опис феномену *самосвідомості* відбувається у три кроки т р а н с ц е н д у в а н н я мислимого – спочатку із царини *гносеології* у всесвіт онтології, а потім у сферу *феноменології*. Кожний наступний акт *трансценденції* постає за більш досконалий етап саморозвитку свідомості, який зумовлює змістовне зростання її саморозвитку як незмінної с у б с т а н ц і і як складової с у т н о с т і діалектичного підходу до її пізнання. при цьому тлумачення істини філософами і науковцями певний історичний час незмінне, тоді як депланує під час методологічних зсувів або парадигмальних змін в організації раціонального пізнання. Воднораз істина, набута в лоні діалектичного підходу відповідає вимогам *когерентності*, тобто постає у вигляді єдності всеможливих її тлумачень.

Ключові слова: *істина, буття, ідеальне буття, матеріальне буття, індивідуальне буття, сутність, явлення сутності, субстанція, ідея, наука, пізнання, мислення, дослідження, аналіз, синтез, розвиток свідомості, саморозвиток свідомості, дедукція, індукція, логіка, дедуктивна логіка, індуктивна логіка, категорія, процес, операнд, операція, статичний підхід, динамічний підхід, теоретичний підхід, метатеоретичний підхід, гносеологія, онтологія, феноменологія, діалектика, діалогіка, трансценденція, саморозвиток свідомості, самосвідомість, проблемна ситуація, задача, постановка задачі, учбова задача, утруднена задача, складна задача, суперечність.*

ABSTRACT

Oleksandr SAMOYLOV.

The problem-dialogical field of searching for scientific truth.

The path taken by the leading figures in global science has led them to realize that the meaning of the concept of “truth” has undergone significant changes at various historical stages in the development of the philosophy of knowledge. Starting from the times of Antiquity, the search for the cause of such changes invariably led to the realization that the most significant cause was traditionally considered to be the adherence to outdated principles, laws, methods (methods) and means of organizing thought that no longer correspond to the challenges of new historical periods in the development of science, yet persist and dominate for many centuries thereafter. This led to the emergence of historical problems caused by their clash with new theoretical approaches to the organization of the conceivable, which, using their own laws, methods, and means, also convincingly prove the truth of their own conclusions. It followed from this that, in essence, these problems actually arise as theoretical problems. Thanks to the efforts of outstanding representatives of the Ancient and Medieval eras, as well as the Renaissance, the principles they proposed and implemented laws, methods, and means for solving theoretical problems from Aristotles research to Hegels proposition the scientific community gradually realized that throughout the historical process of the development of the science of knowledge, it had been refined. Thus, beginning with Aristotles proposal to regard as a key feature of comprehending the

unknown - devoid of concrete details and, in fact, abstract and ideal - the very self-justification of ones own “cognitive self,” and then with the further development of this proposal by Kant, who linked the comprehension of the unknown to consciousness (“I”), believing that this property lies in the testimony - unattainable by the means of logic - of the minds unrealized aspirations to understand the unknown, and saw in them a means of critiquing some speculations by others; and Fichtes concretization of the understanding of this property, who saw in the comprehension of the unknown the ability to develop through self-improvement and not only to cognize the existing, but also to create it, following the laws of its own nature. The final understanding of this feature was introduced by Hegel, who expressed in thought the dynamic, internally contradictory natural activity of consciousness and self-consciousness, which significantly narrowed the scope of the problem and reached its completion in the form of a methodological problem of implementing post-neoclassically oriented cognition. In order to find a way to solve this problem, the method of introspection was used, which allows the subject to conduct an in-depth examination of aspects of their own mental activity, not from the perspective imposed by any philosophical or psychological concept, and free from the pressure of common methods of studying thought regarding the validity of conclusions, but solely based on an unshakable conviction in the fundamental impossibility of translating subjective experience. In fact, this method takes the form of the study and subjective description of a persons inner experience acquired through their exploration of the sense of their own “I” with the aim of understanding consciousness as its source, as well as its structure and simplest elements. When using this method, it becomes clear that the solution to this problem is achieved by appealing to the natural dialogical nature of thought and to its correspondence to the principles of dialectics when thought is given a paradoxical form, thanks to which thought has gained a rare opportunity to use the paradox in its new functional role - to prevent the prospect of conceptualizing the object of reflection in the form of extreme manifestations of mutually contradictory concepts of one-sided theoretical approaches and to consider opposites as extremes of the objects manifestation that are subject to mutual complementarity. This complementarity is achieved by actualizing the operational component of thought while retaining, within its categorical matrix, only the task of identifying the sources of references that are subject to reorganization. The interconnection between the extreme manifestations of mutually contradictory concepts is successfully reflected through the logic of two logics, the so-called “**dialogic**.” This allowed the theoretical understanding of the object under study to rise above the functional level of its place within a single concept or paradigmatic model and opened up before it the prospect of objectification at the meta-paradigmatic level in exhaustive methodological completeness and perfection. The significance of Hegels contribution to the science of cognition lies in the fact that for him, the triad of thesis-antithesis-synthesis did not signify a logical scheme of the development of thought at all, but rather three stages of the self-development of his individual consciousness. The logic of understanding his approach did not appear as a single and universal one, detached from the inner world of the human being, that is, from their “being,” a form of organizing cognition, but as a mode of thinking that reveals the inner world of the

human being through the dialectical, step-by-step, independent acquisition of a mode of self-development of consciousness, which ultimately led to the manifestation of the phenomenon of self-consciousness. Thus: in the first stage of his inquiry - Hegels independent discovery of the mode of consciousness development - this was achieved through the recognition of the identity of the structure of thought and the structure of logic; in the second stage - through the recognition of the identity of the structure of thought and the structure of being; and in the third and final stage, judging by what directly follows from Hegels own non-theoretical reflections - through the recognition of the identity of the nature of ideal being and the nature of the self as a personality that breaks through this nature. The developed model of the process of self-development of consciousness, according to which it is realized in the form of its self-improvement through the organization of a dialogue between two mutually incompatible, mutually argued logics, or dialogics. The use of dialogics as a method for investigating the process of the self-development of consciousness allows one to grasp its ultimate goal - the comprehension, understanding, and describing the phenomenon of self-consciousness through a three-step transcendence of the conceivable, first from the realm of epistemology into the field of ontology, and then into the sphere of phenomenology. Each subsequent act of transcendence represents a more perfect stage of the self-development of consciousness, which determines an increased substance of its self-development and exists as an unchanging substance, as a component of the essence of

the dialectical approach to its study. Each stage gives rise to a temporarily fixed interpretation of truth, determined by a specific historical period of scientific development and, accordingly, by the position of the scientific elite of that stagean interpretation that is bound to change in the next stage. The truth, however, obtained through the use of a dialectical approach to the organization of scientific research, meets the requirements of coherence, that is, it appears as the unity of all its interpretations.

Keywords: *truth, being, ideal being, material being, individual being, essence, manifestation of essence, substance, idea, science, cognition, thinking, research, analysis, synthesis, development of consciousness, self-development of consciousness, deduction, induction, logic, deductive logic, inductive logic, category, process, operand, operation, static approach, dynamic approach, theoretical approach, metatheoretical approach, epistemology, ontology, phenomenology, dialectics, dialogics, transcendence, self-development of consciousness, self-consciousness, problem situation, task, task formulation, learning task, difficult task, complex task, contradiction.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН,
д. психол. н., проф. Олег ХАЙРУЛІН.**

Надійшла до редакції 27.03.2026.

Підписано до друку 24.04.2026.

Дата публікації 25.05.2026.

Бібліографічний опис для цитування:

Самойлов О.Є. Проблемно-діалогічне поле пошуку наукової істини.

Психологія і суспільство. 2026. № 2. С. 7-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2026.02.007>